Miroslav Bárta
Martin Kovář
Otakar Foltýn
/eds./

na rozhraní

Krize a proměny současného světa

Miroslav Bárta
Martin Kovář
Otakar Foltýn /eds./

Na rozhraní
Krize a proměny současného světa

Kniha vychází s podporou
pana Ludvíka Hegrlíka
a fondu QUANT

Typografie Tomáš Nedoma
Odpovědný redaktor Martin Žemla
E-knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
v Praze roku 2016 jako svou 1546. publikaci
Vydání v elektronickém formátu první
(podle prvního vydání v tištěné podobě)
Doporučená cena E-knihy 298 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

Editors © Miroslav Bárta, Martin Kovář, Otakar Foltýn, 2016
Copyright © David Batěk, Miroslav Bárta, Václav Cílek,
Dana Drábová, Roman Fiala, Otakar Foltýn, Petr Gazdík,
Karel Havlíček, Pavel Holländer, Pavel Kohout, Stanislav Komárek,
Martin Kovář, Jakub Landovský, Milan Marko, Vladimír Mařík,
Jiří Michl, Václav Moravec, Jiří Paděvět, Petr Pokorný,
Martin Riegl, Karel Řehka, Tomáš Zima, Matyáš Zrno, 2016

ISBN 978-80-7429-784-7

Tištěnou knihu si můžete zakoupit na www.ivysehrad.cz

Miroslav Bárta
Martin Kovář
Otakar Foltýn /eds./

na rozhraní

Krize a proměny současného světa

Vyšehrad

Obsah

8 Tomáš Zima
Předmluva
12 Miroslav Bárta, Martin Kovář a Otakar Foltýn
Několik slov úvodem

CIVILIZACE

20 Stanislav Komárek
Historický proces a polarita lidské percepce světa
44 Miroslav Bárta
Hérakleitův test. Lineární a cyklická povaha vývoje civilizací
70 Pavel Kohout
Čtyři apokalyptičtí jezdci moderní civilizace
88 Martin Kovář
Brexit. Nejen „bitva o Británii", ale i o Evropu
102 Václav Moravec
Digitální mediamorfóza jako jedna z povah Změny?

STÁT

116 Petr Gazdík
O politické prokrastinaci
120 Roman Fiala
Má právní stát v Evropě ještě naději?
126 Karel Havlíček
Metamorfóza státu a práva
156 Pavel Holländer
Soumrak moderního státu
172 Matyáš Zrno
Národy a kultura. Existují kolektivní vlastnosti?
A jak ovlivňují spolužití etnik?

ZDROJE

180 Petr Pokorný
Antropocén: konečně tečka za klimatickým determinismem?
186 Václav Cílek
Voda a revoluce
204 Dana Drábová
Projekt Manhattan, Černobyl a dnešní uprchlická
krize aneb pokus o hledání rovnováhy
216 Aleš Michl
Duch a ďábel kapitalismu v Evropě
228 Vladimír Mařík
Čtvrtá průmyslová revoluce zasáhne celou společnost
252 Milan Marko
Přežití není povinné!

BEZPEČNOST

266 Jakub Landovský, Martin Riegl
Geopolitická vize Evropy bez hranic v éře teichopolitics
284 Otakar Foltýn, David Batěk
Plánujeme bezpečnost, nebo zabezpečujeme „plánování“?
312 Karel Řehka
Potřebujeme si hrát na válku? Význam válečné hry pro obranu země
330 Jiří Padevět
Prostor násilí
342 Editoři
344 Spoluautoři

Předmluva

Vážení a milí čtenáři,
není pochyb, že žijeme v době, která se dramaticky proměňuje. Není to nic nového. Svět nebyl nikdy idylickým místem. Nedávno uplynulé dvacáté století se dvěma zničujícími světovými válečnými konflikty, jimž padlo za oběť několik desítek miliónů lidí, o studené válce a dalších hrůzách skoro na všech kontinentech nemluvě, je toho jasným dokladem. Devadesátá léta přinášejí naději, že po pádu železné opony nastupuje období světové demokracie, toto záhy zkalil válečný konflikt na Balkáně, v Iráku, Afghánistánu a nejen tam. Teroristický útok v New Yorku 11. září 2001 změnil mnohé, a bohužel následující další teroristické útoky v Londýně, ve Španělsku, naposledy pak v Paříži, Bruselu či Nice, ale také v jihovýchodní Asii a na Středním východě pak jednou provždy změnily povahu světa nejen pro naši generaci.

Počátek 21. století je rovněž dramatický. Svědčí o tom nejen hluboká a vleklá finanční a hospodářská krize, která v roce 2008 propukla v USA a vzápětí se rozšířila do velké části západního světa, ale i další konflikty: pokračující války na Blízkém a Středním východě, tzv. arabské jaro, vznik tzv. Islámského státu, kolabující či víceméně neexistující státy jako Libye, s tím související vlna terorismu, která sužuje především západní Evropu, ale i další země, válka na Ukrajině, islamizace Turecka, migrační krize vyvolaná nejen válečnými konflikty, ale i problémy spojenými s nedostatkem vody či základních životních potřeb v části zemí Asie a Afriky. A v neposlední řadě odchod Velké Británie z Evropské unie, tzv. brexit, a v důsledku toho možné změny, jakož i potenciální oslabení Evropské unie, která by měla více hledět na zájmy občanů zemí Evropy než na složitý byrokratický aparát, jenž začíná řadu procesů spíše brzdit, než aby je řešil.

Tento vývoj nemůže být nikomu, komu záleží na světě, v němž žijeme, a jeho budoucnosti, lhostejný. Jsem velmi rád, že mezi odborníky, kteří se výše zmíněnými a mnoha dalšími problémy zabývají a snaží se načrtnout možná řešení, patří moji kolegové z Univerzity Karlovy a z dalších významných institucí. Vysoká učení, Univerzitu Karlovu nevyjímaje, stála ve svých dlouhých dějinách vždy v centru dění a společenských změn. Prostředí otevřené k diskusi a tříbení různých názorů i potenciál členů akademických obcí je k tomu přímo předurčoval a předurčuje.

Univerzitní vědci a učitelé, nejen ti, kteří se zabývají společenskými vědami, mají být při diskusi o proměnách a vývoji dnešního světa slyšet. Jako rektor nejstarší univerzity v naší zemi i jako člověk, jemuž záleží na tom, v jakém světě a v jaké době žijeme a budeme žít, jsem rád, že tomu tak je.

Tomáš Zima
rektor Univerzity Karlovy

Miroslav Bárta,
Martin Kovář
a Otakar Foltýn

Několik slov úvodem

Nachází se náš svět skutečně na rozhraní? Řečeno jinými slovy: žijeme opravdu v době, která je přelomová v tom smyslu, že se nám svět mění před očima rychleji než kdy dřív? Anebo máme pouze přirozenou tendenci dnešní silně medializované události přeceňovat a všechno je přece jen v pořádku? Právě proto, abychom byli schopni na tuto otázku odpovědět, již několik let usilujeme o poznání mechanismů toho, jak se různé civilizace vyvíjejí v čase a prostoru a co vytváří rámec pro jejich trajektorii vývoje (Bárta, Pokorný, eds., 2008; Bárta, Kovář, eds., 2011; Bárta, Kovář, eds., 2013; Bárta, Kovář, Foltýn, eds. 2015). O hlubší diskusi usilujeme též v rámci think tanku „Komplexní společnosti", který sdružuje vědecké a akademické pracovníky i praktiky z mnoha společenskovědních, přírodovědných i technických oborů a dalších důležitých oblastí společnosti. Jakkoli se v každé publikaci snažíme přinášet nové informace, pohledy a analýzy, vzhledem k tomu, že tato kniha volně navazuje na *Povahu změny*, kterou vydalo nakladatelství Vyšehrad před rokem, se její úvod nemůže – zejména s ohledem na případné nové čtenáře – do jisté míry neopakovat. Věříme, že nám to odpustíte.

Široce rozšířený pocit, že se světem „není něco v pořádku", nelze v posledních letech přehlédnout. Mnohdy se nicméně nejedná o nic víc než jen o různými vlivy vyvolaný subjektivní pocit, který se vždy nekryje se skutečnými příčinami závažných společenských procesů. Dobrat se toho, zda opravdu žijeme v přelomové době, je nesmírně složité. Z historie přitom víme, že hluboké změny, ke kterým společnost směřuje dlouhodobě, se nakonec mohou odehrát v řádu dnů či týdnů, během nichž se zásadním způsobem promění společnost, její struktura, hodnoty, smýšlení, směřování a mnohé další. Pro příklady nemusíme chodit daleko do minulosti. Mnozí z nás si stále dobře vzpomínají na revoluční události z listopadu 1989, několik z nás mělo možnost zažít na vlastní kůži tzv. arabské jaro na rozhraní let 2010 a 2011 a letos jsme všichni sledovali hlasování o budoucím směřování Velké Británie (tzv. brexit) či průběh krajně neobvyklých událostí (pokus o státní převrat?) v Turecku. Nevíme, zda se pokaždé jednalo o „zásadní příspěvek ke změně světa", každá z těchto událostí však potenciál k tomu být příčinou fundamentálních změn měla. Ne že by se jindy

podobné události neděly, v současné době je ale kumulace rizikových faktorů podstatně nebezpečnější než v obdobích relativního klidu.

Příspěvky v této knize pocházejí od autorů s velmi odlišným profesním zaměřením. Kromě zástupců společenskovědního bádání a přírodovědců zde najdete texty od významných právních autorit, ekonomů, zástupců ozbrojených složek a techniků. Prakticky všechny charakterizuje přesvědčení, že se svět, tak jak jsme ho doposud znali, od základu mění, v řadě ohledů velmi rychle. Od vnitřních procesů charakterizujících dynamiku naší společnosti, přes koncept právního státu a jeho financování, povinnosti a míru svobody a odpovědnosti jednotlivce, až po otázky spojené s legitimitou elit, s bezpečnostními aspekty, se světem médií a konečně i s povahou technického pokroku.

Mnozí čtenáři se jistě budou ptát, zda na otázky, jež si klademe, a na výzvy, o nichž píšeme a před nimiž varujeme, známe odpověď. Pravda je taková, že jsme se soustředili především na hledání odpovědi na otázku, zda se s naším světem něco významného skutečně děje. Často o tom není nejmenších pochyb. Například v oblasti mezinárodní bezpečnosti je dramaticky rychlý posun k nestabilitě zřejmý. Existují ovšem i trendy, jež jsou na první pohled méně zjevné, byť mohou být přinejmenším stejně rizikové. V jistém smyslu je uklidňující, že náš civilizační okruh disponuje dostatečnými prostředky k přijetí reálných opatření směřujících k tomu, aby se společnost na případnou ztrátu složitosti lépe připravila a mohla se s ní úspěšně vyrovnat. Zároveň si však nejsme jisti, zda k tomu má i dostatečnou vůli. Již samotný fakt, že většina lidí nechce nepříjemné otázky (natož odpovědi) slyšet, o zmíněném nedostatku vůle svědčí. Tato kniha, třebaže není v žádném smyslu návodná, snad přesto alespoň obecné odpovědi nabízí.

V první řadě nicméně chceme, jak jsme již uvedli, předložit srozumitelné, dostatečně silné a pádné argumenty vysvětlující, co se v dnešním světě děje a proč. Neschopnost vidět a realisticky vnímat jeho problémy a rozumět jim je totiž, stejně jako neschopnost vykročit ze „zajetých kolejí", logickým důsledkem relativně dlouhého období, jež generuje pocit, že se přece nic nemůže stát, že přece nemůže být už nikdy hůř, jinak než dnes. Političtí představitelé často nechtějí existující či nadcházející problémy řešit, neboť je nechtějí vidět, případně se domnívají, že je nevidí a nechtějí vidět jejich voliči. A právě v tom spočívá „jádro pudla". Aby bylo možno problémy opravdu řešit, a nikoli jejich řešení alibisticky oddalovat, je třeba získat na svou stranu značnou část veřejného mínění; opatření nutná pro řešení složitých, komplexních problémů jsou nicméně většinou nákladná, a tedy i bolestivá, a proto pro většinu politiků „nerealizovatelná". Mnohé příspěvky v této knize přitom ukazují, že stav naší civilizace, respektive společnosti je v mnoha oblastech skutečně málo povzbudivý. Je proto dobré vědět, že řešení existují vždycky, vždycky existuje cesta pro úspěšný restart, rozumnou reformu či zvýšení resilience. Efektivní řešení ovšem předpokládají nejen spolupráci napříč vědními obory, ale také poctivost a odvahu legitimních a respektovaných politických elit.

Na papíře vypadají opatření, návrhy řešení, o nichž píšeme, relativně jednoduše. V zásadě jde o to zefektivnit fungování systému tak, aby pohlcoval méně energie, než kolik jí vyprodukuje, aby nebyl svázán přebujelými a nesmyslnými předpisy a zákony, aby nezvýhodňoval nekompetentní kariéristy a nebyl ovlivňován hypertrofovaným lobbingem, ať již například ve zdravotnictví, stavebnictví, zbrojařství, nebo v různých dotačních programech.

Stejně tak je důležité budovat skutečně vzdělanou společnost, a to od základních škol, přes školy střední, odborné až po univerzity. Zatímco v řadě vyspělých zemí je vzdělání vysoko na seznamu realizovaných vládních priorit, v České republice se o tom dlouhá léta pouze mluví. Kromě výrazného navýšení rozpočtu pro školství je jedním z nejdůležitějších opatření v této oblasti co nejrychlejší zavedení vzdělávacích programů k posílení mediální gramotnosti, tj. schopnosti kriticky analyzovat přijímaná sdělení, bez níž je ve světě současných informačních technologií velká část společnosti mimořádně zranitelná. Školství zkrátka musí být, chceme-li v dnešní turbulentní době obstát, strategickým odvětvím s nejvyšší prioritou.

Jakkoli jsme, ať už chceme, či nechceme, součástí tzv. západní či euroatlantické civilizace (v nejširším slova smyslu) a evropského společenství (Evropské unie), s nimiž sdílíme nejen jejich výdobytky, ale i problémy a těžkosti, jsme zároveň i občany svého státu; právě a především v něm většina z nás žije. Demokratický stát, sociokulturně vyspělá společnost, se kromě svých tradičních rolí (vytvoření právního rámce, zajištění bezpečnosti svých občanů atd.) přirozeně musí postarat o všechny, kteří potřebují pomoc, protože mají nejrůznější objektivní handicapy; nemělo by se však jednat o nic víc nežli o – s nadsázkou řečeno – „poslední instanci". Základem fungování společnosti vždy byla, je a nepochybně bude, a to v jakémkoli společenském kontextu, rodina a komunita. Právě ty tvoří páteř fungování státu i společnosti obecně.

V současné době jsme v přímém přenosu svědky toho, jak se koncept fungování společnosti a státu mění. Na Blízkém a Středním východě se zřejmě vyčerpává řád mající základy ve sto let staré Sykes-Picotově dohodě, jež kdysi do značné míry uměle narýsovala hranice států na základě rozdělení vlivu mezi Velkou Británii a Francii. Obdobná situace je i v případě mnoha částí severní a střední Afriky. V obou oblastech můžeme být brzy svědky vzniku nových států. Některé oblasti zřejmě nebudou i nadále (či znovu) fungovat na bázi klasického pojetí státu, ale v rámci například kmenového uspořádání, které zaručí alespoň nějaký typ stability. Tato doba již ostatně přišla – rozsáhlé oblasti světa bez zásadního vlivu státu (například v Afghánistánu, Pákistánu i jinde) již fungují. Současně dochází k velkým tektonickým pohybům v západním světě, kde je jednak do jisté míry zpochybňována podstata fungování klasických států, jejichž koncept postupně ničí – mimo jiné – virtuální realita masmédií a komunikačních prostředků, podobně jako silné a takřka neuchopitelné nadnárodní korporace, schopné zásadním způsobem ovlivňovat jejich rozhodování. Jsme

tudíž svědky konvergence dvou negativních vlivů přispívajících k erozi klasického pojetí a fungování státu zároveň.

Dalším z velkých problémů, jimž musí především západoevropské státy čelit, je silná migrace, označovaná jako migrační krize. Bez ohledu na to, jaké jsou její příčiny – důsledek válečných konfliktů a regionální politické nestability, vypočítavé politiky místních elit či klimatické změny a vysychání rozlehlých oblasti na Středním východě a Africe –, je jedním z pilířů západního světa schopnost a vůle pomáhat v rámci svých možností všem, kteří tuto pomoc naléhavě potřebují. Stejně jako v případě jednotlivých národních států je ale třeba přesně říci, komu tato pomoc náleží, stejně jako nekompromisně vyžadovat respektování pravidel a zásad, ke kterým se euroatlantická civilizace historicky pracně dobrala. Těmi jsou především rovnost pohlaví, svoboda slova a náboženského vyznání (při přítomnosti odpovědného jednání), rovnost jednotlivých náboženství, odluka církve od státu, respektování svrchovanosti a územní integrity jednotlivých států a jejich právních norem, smysl pro plnění občanských povinností a z nich vyplývajících práv. Tyto pilíře euroatlantické civilizace jsou dnes nezřídka relativizovány a zpochybňovány, mimo jiné v důsledku zjevné nekompetentnosti politických, ekonomických a společenských elit. Tato nekompetentnost a nefunkčnost má řadu příčin; do jisté míry je i důsledkem dlouhodobého úpadku střední třídy a nástupu politické oligarchie, dokonce i v některých vyspělých zemích.

Kromě všech problémů a rizik, o nichž již byla řeč, je vysoce pravděpodobné, že zčásti již jsme a v budoucnu budeme svědky významných změn v oblasti přírodního prostředí a geopolitiky. Dlouhodobé trendy ukazují, že proměny životního prostředí, kam patří i již zmíněné klimatické změny, nikdy nebyly na této planetě něčím výjimečným; markantní a v následcích zásadní skoky v rámci několika desetiletí jsou dobře doložitelné. Ani tato skutečnost by ale neměla být využívána ke zlehčování podílu člověka na proměnách přírodního prostředí a nezanedbatelné váze tzv. antropocénu.

Významná je rovněž skutečnost, že se snižuje vydatnost jednotlivých zdrojů energie, které jsme schopni aktuálně využívat, přičemž spotřeba a náklady na udržování a fungování „našeho" uspořádání světa stále stoupají. Bylo by bláhové věřit, že se nás tyto trendy a skutečnosti netýkají. Proto je nesmírně důležité, aby vlády i nadnárodní entity významně přispívaly na základní výzkum, v němž potřebujeme uskutečnit zásadní pokrok. Věda se tak svým způsobem dotýká každého z nás, neboť je a bude garantem kvality naší životní úrovně. Jednou z významných změn by proto v zájmu efektivity měl být alespoň částečný přesun ve financování tzv. inovací či aplikovaného výzkumu ze státu na soukromé firmy; současně by pro ně měl být vytvořen odpovídající a stimulativní rámec.

To, o čem byla až dosud řeč, je jen nástin několika základních problémů a potenciálně rizikových faktorů, jimž musí, anebo se vší pravděpodobností bude muset tzv. západní (euroatlantická) civilizace včetně České republiky v brzké budoucnosti čelit. Máme za to, že je dobré tyto problémy, tato rizika

a tyto faktory pečlivě studovat a informovat o nich. Na závěr bychom rádi ještě jednou vyjádřili přesvědčení, že každá, i ta nejsložitější situace má svá řešení; jejich povaha a kvalita nicméně závisí na lidech, kteří je hledají. Je zásadní chybou, že k přijetí relativně nepříliš bolestivých opatření, jako je právě posilování resilience (odolnosti) státu vůči nejrůznějším problémům, nedochází v době, kdy by si vyžádala méně nákladů a úsilí než během případné hluboké krize. Konečně jsme přesvědčeni, že pouze analýza problémů současného světa jdoucí napříč vědními obory je tím, co nám může poskytnout spolehlivý nástroj pro poznání a řešení problémů, před nimiž stojíme, nebo před nimiž v dohledné době stát se vší pravděpodobností budeme.

P. S.
Právě v těchto dnech, kdy píšeme předmluvu ke své knize, na konci srpna 2016, jsme svědky toho, jak Spojené státy stahují padesát nukleárních hlavic z turecké základny Incirlik do Rumunska a jak se Turecko, mající druhou největší armádu v rámci NATO, přimyká k putinovskému Rusku, islamizuje se a vyostřuje vztahy s dlouholetými spojenci. Právě v těchto dnech, na konci srpna 2016, vychází najevo, že šéf britské opoziční Labour Party Jeremy Corbyn, jenž – mimo jiné – přispěl k tzv. brexitu, o němž je v naší knize rovněž řeč, mluvil o nepotřebnosti NATO a o tom, že je třeba alianci rozpustit. Právě v těchto dnech podle listu *Frankfurter Allgemeine Zeitung* státní orgány Spolkové republiky Německo upozorňují své občany, aby se připravili na případnou krizovou situaci, jako je například rozsáhlý black-out či jiná nebezpečí...

To je jen několik z mnoha varovných znamení z posledních týdnů a dní, jenom několik z mnoha. Nedělejme si iluze, svět se nám skutečně mění před očima.

Literatura

Bárta, M.; Pokorný, P. (eds.), 2008 *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*, Praha: Dokořán.

Bárta, M.; Kovář, M. (eds.), 2011 *Kolaps a Regenerace. Cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*, Praha: Academia.

Bárta, M.; Kovář, M. (eds.), 2013 *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha: Academia.

Bárta, M.; Kovář, M.; Foltýn, O. (eds.), 2015 *Povaha Změny. Bezpečnost, rizika a stav dnešní civilizace*, Praha: Vyšehrad.

CIVILIZACE

Stanislav Komárek

Historický proces a polarita lidské percepce světa[1]

1/ Jde o upravený text vycházející z úvodní kapitoly knihy S. Komárek, *Evropa na rozcestí*, Praha: Academia 2015.

Historický proces

V samé podstatě se evoluce biologická a evoluce lidských civilizací neliší – oba procesy jsou nějakým způsobem vázány na život jako takový a oba představují události singulární: nelze je opakovat znova, jako třeba vznik vody hořením vodíku. Nelze si experimentálně ověřit, co by se stalo, kdyby nevznikli ptáci či kdyby Stalin zdárně dostudoval seminář a stal se v Tiflisu protojerejem. Oba procesy nelze také rozumným způsobem řídit, ač lidská přemrštěná sebedůvěra soudí, že je obojího schopna. Biologická evoluce probíhá zcela určitě bez sebereflexe, lidská kulturní se o něco podobného pokouší, byť cesta je svízelná a plná omylů – íránská lidová tradice třeba podnes ukazuje Kýrovu hrobku jako hrob Šalomounovy matky. Po obou procesech také zůstávají jen nepřímé památky – paleontologické a archeologické nálezy, po novodobějších lidských událostech i památky písemné. Nikdy znovu neuvidíme kambrickou radiaci či Caesarův triumf a události, které nepamatujeme sami, známe pouze zachycené do slov či v příznivém případě obrazů a za posledních sto let i filmů. I nejbedlivějším převyprávěním se každá událost změní, podobně jako zaznamenaný sen, úřední dokumenty či obrazový materiál zase postrádají dobové pozadí, které je nutno znát – co minulo, je pryč, a nás to potrefuje jen nepřímo: ne nadarmo se říká i o střele, že nás minula. Budoucnost vyrůstá z minulosti jako houba z pařezu, vzniká její transformací a zároveň ji spotřebovává, degraduje a zastírá. Minulost, uchovaná komplexněji jen v sedimentech starých písemností a nálezů, pak zůstává v obecné paměti jen v několika schematických heslech, trochu podobně, jak to líčí Orwell ve svém románu *1984*. Neusoudí-li se výjimečně, že právě v ní ležely všechny ctnosti a příklady, nastane všeobecné ulehčení, že minula a je pryč. V současné době stojíme před jednou z největších kulturních diskontinuit v dějinách, ale o tom až později. Mnohokrát bylo v literatuře tematizováno, zda vůbec minulost „objektivně" byla a zda jediné, co máme, nejsou texty tady a teď, na jejichž základě minulost i vize budoucnosti volně generujeme. Byť si nemyslím, že je možné a účelné vypátrat, co měl Jiřík z Poděbrad 5. března 1453 k snídani, neméně mne děsí opačná alternativa soudící, že dotyčný státník je pouze plodem našeho sociálního konstruování zhruba jako praotec Čech. Tento způsob uvažování teprve otevírá Orwellovi dveře. Nietzsche má nepochybně

pravdu v tom, že minulost je vykoupena až budoucností a teprve podle ní se z jejího nakupení jednotlivostí, jinak určených k zapomenutí, vybírá: ze všech korsických dudlíků se pod muzeální skleněný poklop dostane jen ten, jehož uživatel se později ukázal být Napoleonem (historický popis zjednodušuje houšť proběhlých jednotlivostí i jinak: druhá světová válka se popisuje v pojmech tažení, bitev, konferencí atd. namísto popisů trajektorií a počinů sta milionů Němců a všech jejich obětí i protivníků). Minulost je také neomezeně otevřena reinterpretacím – jako varovné, leč velmi dobře myslitelné memento mohou sloužit její „přehodnocení" národní, rasová, třídní, džendrová atd. V přítomnosti leží zárodky budoucích věcí a dějů, které máme sice jaksi potenciálně na očích, ale většinou je adekvátně nevnímáme: pár drobných savců v opadance druhohorních pralesů nedávalo ještě znát, jaké budou třetihory, večeře několika židovských sektářů v Jeruzalémě se jevila být tou definitivně poslední. Naopak to, co se jeví být nejmohutnější, ať je to římská správa se svými legiemi a stavebnictvím, obrovští veleještěři či třeba mohutný dub, nebude mít s jistotou už dlouhého trvání – tyto jevy už svou slávu zažily a spějí k disipaci. Na rozdíl od dubu-velikána má v sobě zavinutou budoucnost dub-semenáček (*Tao te ťing* praví: „Kdo v sobě uchovává plnost ctnosti, podobá se novorozenému děcku…"), musí mít ovšem příslovečné štěstí a přízeň osudu, bez níž se neokotí ani kočka. Je vždycky velmi vděčné zkoumat mysl mladých lidí, kteří už jsou dostatečně staří na to, aby trochu „přišli k rozumu" a mohli své názory přesvědčivě formulovat, dosud však dění ve společnosti neovlivňují. Nejsme-li přímo přesvědčeni, že budoucnost vzniká inherencí božské Prozřetelnosti do dějin v každém jejich okamžiku, pak je nejlepším obrazem přicházejících dob to, že dlí „zavinuté" jako dosud uzavřené květy v myslích těch, kdo se jednou dostanou k „lizu".

Dějiny a osobnost

Nekonečněkrát z různých stran byla diskutována úloha osobnosti v dějinách, přičemž intelektuální mrazivost miluje pouze dvě extrémní alternativy – buď jsou dějiny výhradně jejich dílem, nebo je jejich význam nulový. Zkušenost se světem a lidmi napovídá, že pravda bude někde uprostřed – kdyby se Hitler stal nevýznamným, leč diplomovaným malířem, a nikoli „Vůdcem", vypadalo by Německo 30. a 40. let nepochybně jinak – k autoritativnímu režimu se tam však schylovalo z mnoha stran a zemi by stejně nepochybně neminul. Je jistě pravda, že i lidé ve společnosti nejvlivnější a nejvýše postavení jsou do značné míry „služebníky systému", a to, že římský papež sebe samého nazývá *servus servorum*, služebník služebníků, není zdaleka jen pokrytectvím určeným k propagačním účelům. Obecně vzato, čím je systém sofistikovanější a čím více moudrosti se do něj přestěhovalo, tím menší nároky klade na své správce, kteří jsou téměř volně vyměnitelní a nezanechávají větší stopu – takovéto společnosti jsou také „neprůchozí" pro každou větší změnu. Naopak po významných společenských otřesech, které propracované, ale svazující systémy rozkotají, se objevuje víc prostoru pro charismatická panství jednotlivců, někdy obdivuhodná a někdy děsivá

(těmito otřesy se společnost, někdy velmi drasticky, „omlazuje" asi jako košíkářská vrba ořezáním). Mocní tohoto světa jsou od dávnověku k dnešku také více než jiní smrtelníci přístupní rozmanitým způsobům věštění a jiným zásvětním praktikám. Velmi výstižně to popisuje ve své *Písni o Bernadettě* Franz Werfel:

„Nicotným ubožákům je snadno volnomyšlenkařit... Ten, kdo čmárá akta, anebo ten, kdo prodává v krámě zboží, se může snadno vysmívat pověrám. Ale ten, kdo vládne světu, ví z každodenní zkušenosti, že není všechno jen tak samo sebou, že události se zauzlují nezávisle na něm, že on je naopak míčem tajných sil a protisil, které si žádají uctívání a oběti, sil, které se musí znovu a znovu vábit a usmiřovat... Proto víra králů a mocných světa bývá odjakživa pověrou..."

Příčiny a smysl historického procesu

To, jak vlastní roli v dějinách, pokud vůbec, lidé chápou, a to, jak celá věc nakonec dopadne, bývá často velmi rozběžné a nebývá daleko od způsobu, jak svůj *raison d'etre* chápali Karafiátovi broučci, domnívající se, že svítí lidem – ti ovšem v noci spí, v případě potřeby si svítí sami a většinou ani nepáchnou na místa, kde se hmyzové lační jasného životního smyslu tak namáhají. Jako slepí pavouci pleteme historickou síť, jejíhož konce nedohlédáme. Co je vlastně smyslem lidských dějin? Naštěstí dnes už neslýcháme tak jednoznačně formulované odpovědi, jako že cílem těch našich je „válka Čechů s Němci" – je jasné, co je po takovéto deklaraci v praxi na programu. Co by bylo běžnou odpovědí dnes? Že dějiny žádný smysl nemají? Mít se dobře a ještě lépe? Či nějaká úřední definice typu: „Neustálé prohlubování a rozšiřování lidských svobod, osobního rozvoje a demokratických mechanismů spolu s neustále širším a plnějším uspokojováním lidských potřeb pomocí stále pokročilejších technologií"? Neslýchali jsme něco podobného už někdy? A není stejně výstižné či nevýstižné říci třeba „pěstování pšenice" či „používání věštebných praktik"? Jak se od toho liší dejme tomu „rozšíření Alláhova panství a řádu na celé lidstvo"?

Je typické a v mnoha směrech osvobodivé, že západní postmoderna opustila „velká vyprávění" o tom, kam „nutně a zákonitě" spějí dějiny a v jakém směru jim k tomu ze všech sil pomáhat (proč, když tam spějí nutně a zákonitě? ale není to s královstvím Božím na zemi zcela podobné?). Potíž je pouze ta, že v nastalé bezcílnosti čekají nuda a strach na ty, které všeobecný hon za prosperitou a zábavou buď nenaplňuje, nebo v něm neuspějí (v mnohém případě oboje). Představa, že dějiny jsou řízeny „železnou historickou zákonitostí", kdysi tak oblíbená a ve svých důsledcích neobyčejně neblahá, byla vystřídána náhledem, že zde hraje hlavní roli „náhoda". Vysvětlovat něco „náhodou" je v podstatě rezignací na pochopení dotyčného děje a připomíná navlas vysvětlování všeho Boží Prozřetelností, pouze ochuzené o příjemný pocit, že skrytý smysl toho všeho my jakožto pozemští červi momentálně nenahlédáme (je to trochu podobné, jako když se neustále bojíme „náhodných" mutací, kterými v nás může vzniknout rakovinné bujení). Co se v dramatu světa děje, děje se, a je dobře vědět, že kategorie „náhody" a „nutnosti" jsou vlastní našemu

myšlení (proto se také může tento rastr po libosti posunovat), světu jako takovému však ne – v humanitně vzdělaných kruzích oblíbená představa, že krom světa naší řeči neexistuje nic jiného, je ještě mnohem obludnější, než pokleslá víra v „objektivitu" vlastní některým přírodovědcům. I odhalování dějinných příčin je věc dificilní a předváděná většinou v problematických formách, typické je ostatně, že vždycky nakonec dospějeme k redukci na příčinu jedinou. Dnes oblíbené hledání ekonomických a ekologických příčin dějinných událostí není méně násilné a nevýstižné než třeba hledat jejich kořeny prostředky freudovské psychoanalýzy. Co bylo příčinou vypuknutí první světové války? To, že se Gavrilo Princip trefil? Že byl Conrad von Hötzendorf, šéf rakouského generálního štábu, válečný štváč? Že zuřil konkurenční boj o kolonie? Že vanul „cajtgajst" směrem k agresi, nenávisti a konfliktu? *Zeitgeist*, nemetafyzickým způsobem popsatelný nejspíše jako kolektivní propojení myslí a nálad, je entita poměrně těžko „přírodovědným" způsobem zachytitelná, která vane téměř úplně tam, kam chce, a může se poměrně rychle bez zjevné příčiny obrátit. Kdo viděl rychlý kolaps komunistických režimů v letech 1989/90, k němuž nedalo rasantní impuls ani napadaní vnějším nepřítelem, ani úplný kolaps hospodářství spojený s hladomorem, nikdy na něj nezapomene a pojem „cajtgajstu" pochopí správně.

Vývojové analogie

Velmi zajímavou otázkou je také, zda existuje nějaká obecná periodizace lidských dějin, a pokud ano – proč některé společnosti „zamrznou" na ranějších vývojových stadiích a potřebují nějaký impuls zvnějšku, aby cesta mohla pokračovat dál? Zatímco řekněme od Giambattisty Vika (1668–1744) do druhé světové války se obecně soudilo, že vývoj lidských společností je zákonitý a vede zhruba od „divošství" přes „barbarství" k dalším feudálním a průmyslově-občanským metám, posléze převládl názor, že jednotlivé společnosti jsou mezi sebou nesouměřitelné a měly by být vysvětlovány jen sobě vlastními pojmy. Něco na tom je, ale pak by bylo nutno se bavit o římské říši pouze latinsky a o Číně čínsky, vlastně ani to ne, protože nejsme ani Římané, ani Číňané. Vede-li první přístup ke schematičnosti, mechaničnosti pochopení a vypínavosti, vede druhý k poznávacímu nihilismu a ignorování skutečnosti, že mezi kulturou Pygmejů a řekněme Japonců je jakýsi dosti podstatný rozdíl v komplexitě. Ač se to momentálně „nesmí říkat", vykazují historické cesty různých etnik a oblastí mezi sebou mnoho paralel, byť se také vždycky něčím liší. Zemědělsko-teokratické-dobyvačné říše typu Asýrie a Aztéků vykazují mnoho podobností, byť Mexiko třeba neznalo železo ani kolová vozidla. Velmi podobné jsou také demografické trendy různých regionů – Afrika dnes ukazuje populační výbuch podobný letům 1840–1880 v Evropě.

Je těžko zodpovědět, proč taková Nová Guinea „zatuhla" po mnoho tisíciletí ve stádiu neolitu s rozbitím celého území na tisíce jazyků a desetitisíce samostatných vesnic, zatímco podobně velký a přírodně vybavený Madagaskar

provedl z vlastních sil sjednocení a kolem roku 1800 vytvořil tzv. Merinskou říši srovnatelnou řekněme s naší Velkou Moravou. Často stačí, jako v případě Nové Guineje, relativně malý impuls zvenčí a dějinný „pokrok" se dá znovu do pohybu (vědecko-industriální civilizace evropského typu vznikla, na rozdíl od jiných vysokých kultur, v dějinách singulárně a rozšířila se či byla rozšířena celoplanetárně). Otázka „pokroku", klíčového pojmu osvícenství a 19. věku (dnes se o něm spíše cudně či vystrašeně mlčí jako o provaze v domě oběšencově, ač nikdy v oblasti technologií tak nepádil jako dnes) je dosti vachrlatá. Obecně vzato mají kultury v jednom regionu tendenci stávat se v čase víc a více komplexními, ale občas dochází i k regresům, a je navíc otázka, jak a v čem jsou „komplexní". Zdá se, že tentýž jev se ve společnostech vyvíjí vždy znovu v hrubých rysech podobně, byť při „opakováních" většinou mnohem rychleji, protože příslušné technologie se nemusejí už vyvíjet a jsou zde – vzpomeňme si na vlnu drsného „protokapitalismu" u nás po roce 1990, i čínská industrializace dnes zrychleně přehrává některé rysy té západní.

Příčné vlny

Velmi zajímavý je fenomén společenských pulzací, které procházejí celými kontinenty, ba celou planetou bez nějaké zjevné vzájemné příčinné souvislosti. Proč se, jak už výše zmíněno, komunismus, v jistém smyslu nahnilý už po dlouhou dobu, ale stále ještě po zuby ozbrojený a vzdálený všeobecnému hladomoru a úplnému zoufalství, sesypal právě na přelomu let 1989/90 v celé Euroasii? A pokud už k tomu došlo, proč na ostrovech či poloostrovech typu Severní Koreje či Kuby dále vydržel i bez podpory z vnějšku, jako bizarní rezervát pro studenty politologie? Jak to, že jihoafrický apartheid zažil vzestup i pád synchronizovaný s východoevropským komunismem doslova na několik málo měsíců, ač s ním žádným rozumným způsobem nesouvisel? I vedoucí euroasijské dynastie, z nichž mnohé vládly dlouhá staletí a přežily řadu otřesů a válek, zkolabovaly kolem té první světové neobyčejně rychle (1911 Mandžuové, 1917 Romanovci, 1918 Habsburkové a Hohenzollernové, 1922 Osmané). Obě světové války vypukly s určitým časovým posunem v Evropě i na Dálném východě, aniž to bylo výsledkem plánování. Paralelní byl i vzestup nacismu a komunismu, koncem třicátých let zachvátily protižidovské nálady nejen Německo, ale v trochu mírnější formě v zásadě celý svět – i Spojené státy radikálně snížily přistěhovalecké kvóty, což byl pro mnohé evropské Židy v zásadě rozsudek smrti. V 60. letech 20. století zase nastal celosvětový prudký odklon od tradice: „kulturní revoluce" v Číně, druhý vatikánský koncil, studentské hnutí v Evropě a USA. Moc církve v Irsku klesala v 80. letech zcela podobně jako moc komunistických stran evropského Východu. Při bližším zamyšlení je třeba konstatovat, že obvykle podávaná zdůvodnění, většinou nějak ekonomicky podbarvená, jsou v nejlepším případě parciální a jádro problému většinou nepotrefují, nechceme-li zcela propadnout akademické aroganci. Problém totiž není zásadně jiný než otázka, proč třeba vyhynuli trilobiti a hlavonožci nikoli, nebo ještě lépe, proč veleještěři ano, a jim

v mnohém podobní krokodýli jsou tu podnes. Nějaké vysvětlení, které by se dalo tisknout do učebnic, se vždycky najde, ale „příčné vlny" střídajících se faun a flór nebo vlny rudých, oranžových, černých či hnědých politických nálad mají na sobě jakési tajemství *sui generis*, nechceme-li se stylizovat do role doktora Panglossa z *commedia dell'arte* či západních sovětologů 80. let, prorokujících takové nehoráznosti, že by se měli podnes rdít.

Je společnost něco jako organismus?

Současný náhled líčí společnost jako mechanismus – mluvíme například o volebním mechanismu či o tom, že demokratické nebo ústavní mechanismy selhaly. Pokud i fungování živých organismů, řekněme kocoura, vykládáme dnes obvykle v mechanických metaforách a chápeme ho jako stroj, není divu, že tento náhled prorostl i do pohledu na jev, jemuž se zastara říkalo *corpus politicum*. Chod společnosti má ve skutečnosti k živému organismu mnohem blíže než ke stroji, konec konců už proto, že se z živých organismů, jednotlivých lidí, skládá. Ekonomický chod společnosti neobyčejně připomíná bazální metabolismus buňky, oběh peněz oběh krevní a oběh informací internetem zesíťování neuronů mezi sebou (i pokud informace obíhaly ústně z kazatelen a pomocí soukromého „drbání", nebyla situace zásadně jiná, pouze pomalejší). Lidé tvoří v mnohem větší míře než jiní savci cosi jako nadindividuální organismus, fenomén, který jde mnohem dále u sociálních hmyzů – mraveniště je cosi jako několikakilogramový živočich promísený lesní hrabankou, a jednotlivý mravenec, jsa oddělen, přes příznivé podmínky hyne: člověk, hermeticky oddělený někde v samotce či na pustém ostrově, by byl sice šílenství blízek, ale přežil by to. Okolnost, že jsme v evropském novověku chápáni jako individua s vlastní právní zodpovědností a vlastními nároky, budí mylný dojem, že s ostatními lidmi nesouvisíme a jednáme a fungujeme „jen za sebe". Propletení na úrovni rodiny, pracoviště či vyšších celků až po stát, ba v globalizační době až po lidstvo jako celek nám z této optiky uniká, nemá tím ovšem na nás menší dopad (blíže třeba Komárek, 2014). Proto také přítomná doba tak špatně chápe psychosomatický původ chorob, kdy příčina řekněme žaludečních vředů netkví až tak v agresivitě helicobakterií či v žaludečním chemismu, ale řekněme v naší vědomé i nevědomé interakci s příslovečnou tchýní či šéfem. Doba, která znala krevní mstu a kdy stačilo jednoho člena rodu píchnout, aby vykřikli všichni, tuto souvislost chápala lépe. Obecné chápání se však od té doby zas tak moc nezměnilo: vykonaný zločin vrhá stín na celé etnikum či skupinu, získaná olympijská medaile je „nás všech". V rámci nové evropské identity se z Bruselu ozývá „náš Mozart" či „náš Erasmus", méně často už „náš Auschwitz" či „náš Robespierre". Neustálý oběh slov v rámci komunikace není zdaleka tolik oběhem informací (kdyby se mluvilo či psalo jen tehdy, když se chce opravdu sdělit nová informace, většinou by se mlčelo) jako spíše oběhem emocí a citů, které se pak v komunitě šíří jako kruhy na vodě: na příkladu internetu je to vidět ještě lépe než u mluvených projevů. Je to velmi podobný jev jako komunikace pomocí

feromonů u sociálních hmyzů, která také způsobuje celkové vyladění, je ovšem samozřejmě neslovní. Pomocí nich královny vládnou a udržují dělnice v poslušnosti a pohlavní inaktivitě, pomocí nich se synchronizuje rojení, ony spolu se stravou larev rozhodují, k jaké kastě bude jednou dorostlý jedinec patřit atd. Zde ovšem analogie hmyzích a lidských států končí: ty hmyzí jsou v typickém případě potomky jedné matky, čili cosi jako „velkorodina", nemají tradici a nekumulují ji (proto může mladá královna mraveniště založit vždy nanovo), nesledují vlastní historii, nemají formální hierarchii a příkazní systém, jednají v jakési „prestabilizované harmonii" (to lidé v určitém smyslu taky – pomysleme, jak relativně řídké je ve společnosti přímé donucování – a v okamžicích, kdy velký dav spontánně jedná koordinovaně, u nás třeba naposled roku 1989, se situace od rojení včel zas tak moc neliší).

Lidská společnost má jako celek jakousi nevědomou intencionalitu (řekněme jako améba vysílající panožky jedním směrem), která se nemusí zdaleka krýt se záměry jejích formálních vůdců. Jak relativně nevelkou roli nejvyšší vedení společnosti má, se pěkně ukázalo právě po pádu politbyra u nás i v Sovětském svazu: moc je zakořeněna na mnohem nižších úrovních a mnohem nenápadněji a vztah těchto drobných domén k moci státní podnes připomíná spíše feudální poměry drobných knížat, s nechutí holdujících jim sotva známému panovníkovi (dnes ovšem na rozdíl od oněch dob chce celá řada takovýchto elementárních mocenských buněk od státu daňové peníze). Ač žije většina savců více či méně sociálně (skutečně eusociální, tj. s odlišením reprodukčních a dělnických kast, je africký hlodavec rypoš lysý, *Heterocephalus glaber*, a snad i některé příbuzné druhy), lidské míry sociality a funkční specializace, která má analogie spíše u hmyzu, nedosahuje žádný. Je to tím pozoruhodnější, že lidské society, výrazně přesahující hranici asi tisíce jedinců, na niž je naše emocionalita i paměťová kapacita podnes nastavena, se datují tak nanejvýš deset tisíc let zpátky, v mnoha regionech velmi výrazně méně. Někdy se tvrdívá, že i u lidí existuje jakýsi vrozený náznak kast ve stavu zrodu, například že homosexuálové představují dále se nemnožící a z majoritní populace vyštěpující kastu šamanů, léčitelů, vyjednavačů a strážců tradic. Jinak ovšem na lidské specializovanosti k nejrůznějším úkolům participuje krom přirozené velké genetické variability i zacílená výchova (to ovšem u sociálních hmyzů také: pokud jsou řekněme u termitů velké ztráty na „vojácích" bránících hnízdo, nediferencované larvy feromonálními vlivy přednostně dospívají v tyto jedince). Vliv tradice a kumulace informací je ovšem u lidí enormní – jsou-li různá termitiště téhož druhu téměř stejná, jsou odlehlé lidské společnosti velmi rozdílné, byť určitou bazální podobnost a způsob fungování mít musejí –, hrubé zanedbání těchto principů může vést až k jejich kolapsům.

Starým autorům se tradičně jevila lidská společnost nejen biomorfně, ale přímo analogicky k lidskému tělu, jak vidíme už v Aristotelově *Politice*. Jednotlivé společenské stavy bývají pak přirovnávány k jednotlivým orgánům, jejichž harmonicky koordinovanou funkcí povstává neproblémové fungování

a dlouhý život celého těla. Z tohoto hlediska společnosti stárnou a prožívají analogická životní stadia jako člověk sám: dětství, mládí, produktivní věk, chátravé stáří a rozpad až smrt. Zejména 19. století ovlivněné darwinismem a Haeckelovým biogenetickým pravidlem s vyvrcholením až v díle Oswalda Spenglera nacházelo v takovéto analogii zálibu, byť kořeny lze vystopovat už u Comta a Herbarta. Jedná se o stejnou globálně zkratkovitou pravdu-nepravdu, jako je Haeckelovo pravidlo v biologii – rozdíl je ten, že tam se nadále vyučuje, zatímco ze společenských nauk byla vypuzena. Tato koncepce ovšem nereflektuje možnost „omlazení" společností jejich dezintegrací, ať už násilnou, nebo relativně pokojnou, ve stylu nového obrůstání seřezaných hlavatých vrb (srovnání s takovýmto stromem by bylo možná trefnější nežli přímo s člověkem). Při „rozkladu společnosti na prvočinitele" a jejím novém složení (například u nás po kolapsu komunismu) je obtížno si nevzpomenout na stav v kukle hmyzu s jeho dokonalou proměnou, kde se původní tkáně rozpadnou na buněčnou kaši a znovu se strukturují kolem imaginálních terčků. Organismálnímu pojetí společnosti je pochopitelně zcela cizí jakákoli koncepce „třídního boje" – povstání jater proti plícím, či v případě reálných analogií třeba autoimunitní sebedestrukce organismu, končívá podobně jako „třídní boj". Sv. Pavel, chápající církev rovněž organismálně, varuje před schizmaty slovy: „Nemůžeť tedy oko říci ruce: nepotřebí mi tebe, aneb opět hlava nohám: nepotřebuji vás." Pro středověké společenské teoretiky byla dělba práce mezi „trojím lidem", zcela v organismální analogii, čímsi naprosto přirozeným a nepotřebným jakýchkoli dalších korekcí (náš Chelčický byl v tomhle naprostou výjimkou). Z novějších autorů tyto analogie rozpracovával například Jan Smuts ve své koncepci holismu, Oscar Hertwig či Jacob von Uexküll s různou dávkou přesvědčivosti. Vzhledem k tomu, že k vlastnímu tělu máme velmi emotivní vztah, mohou pak diskuse v tomto „tělesném" diskursu vyvolat velmi emočně nabité reakce – kdo by chtěl být řekněme „zhoubným nádorem na těle společnosti" a kdo by si troufl někoho k něčemu podobnému přirovnat? Každá metafora má své hranice a každá věc je v posledku identická jen se sebou samou. Navzdory tomuto nebezpečí je explikační hodnota podobného pohledu na společnost značná, neboť srovnání s živými těly či spíše superorganismy typu mraveniště je trefnější než třeba s kompjútrem, neřkuli s kafemlejnkem. I jednotlivé společenské instituce jsou spíše organismální nežli strojové povahy: odtud i jejich označení „korporace" (z latinského *corpus*, „tělo").

Pád do polarit

Ze samé povahy naší mentální percepce máme tendenci chápat každý z aspektů nás obklopujícího světa (i sebe sama) podvojně, jako dvojici protikladů (typu dobrý – zlý, hmota – duch, pokrokový – reakční, užitečný – škodlivý, zděděný – naučený, horký – studený atd.). Tyto „protiklady" jsou prožívány jako kvalitativně různé, a mají proto tradičně i rozdílná jména a jsou obecně pokládány za cosi neslučitelného, zcela a úplně opačného.

V archaických indoevropských jazycích (a údajně zejména v čínštině) je však řada příkladů, kdy jedno slovo původně označovalo oba konce téhož polárního páru: lat. *altus* – vysoký i hluboký, *praestigium* – mámení i proslulost, *imago* – obraz i vzor, řec. *farmakon* – jed i lék, *hagios* – svatý i ohavný, angl. *apparent* – zjevný i domnělý, *virtual* – opravdový i zdánlivý.

Polární protiklady vyvolávají rovněž zcela opačné emocionální reakce, se snahou se k jednomu z protikladů přimknout a prohlásit jej za žádoucí, správný či dobrý, popřípadě i jediný skutečně jsoucí, a druhý pociťovat jako nežádoucí, odpudivý, hodný vyhubení či potlačení, anebo dokonce vůbec neexistentní. Západní (Západ v tomto slova smyslu končí až někde u řeky Gangy) tradice na rozdíl od dálněvýchodní se téměř vždy takto „monomanicky" drží jednoho pólu polárního páru. I dětská mysl takto postupuje a jinak svět ani vnímat neumí, ale i ve světě dospělých, kde toto rozlišení zakládá hodnotový systém, je naznačený způsob vnímání zcela běžný a pro určitou kulturu či sociální skupinu většinou fixně daný. Problém je zčásti i v tom, že naše pozornost je jednobodová, což velmi ztěžuje chápání obou polarit „panoramaticky", neřkuli nahlédnutí, že obě mají ve světě své oprávněné místo a jsou stejně „cenné". Jednou z charakteristických fází rané řecké intelektuality bylo uvědomění si tohoto „tajemného" propojení protikladů a jejich vyrůstání ze společného kořene či sebe navzájem (výroky typu „Dionýsos a Hadés je tentýž").

Polární rozlišování různých aspektů světa pojmovými páry není zavádějící samo o sobě, naopak, přispívá k diferencovanosti našeho vztahu ke světu a naší schopnosti rozlišování, a odpovídá i našemu rozdílnému kvalitativnímu prožívání obou složek téhož polárního páru. Kamenem úrazu se však stává v okamžiku, kdy podceníme vznik těchto polárních kategorií naším vnímáním a naším rozvrhováním pojmů a pokládáme je za světu vlastní a naprosto protikladně rozdílné (vzhledem k tomu, že v průběhu civilizačního procesu dětských rysů člověka neubývá, ale naopak přibývá, nebezpečí této dezinterpretace světa se s mírou „civilizovanosti" nezmenšuje, nýbrž naopak roste). I filosofie a věda a jejich způsob práce k tomuto procesu podstatně přispívají. Často bývá zvykem jednomu z těchto polárních pojmů přisoudit ontologický status a pomocí něj vysvětlovat ten druhý jako odvozený nějakou transformací či nedostatkem prvního: zlo jako nedostatek dobra – *privatio boni* – v teologických školách navazujících na Platóna, altruismus jako rafinovanou transformaci egoismu v sociobiologii atd. Popsané počínání je v zásadě absurdní a je těžko pochopit jeho přitažlivost, neboť jednak by takovýto popis bylo možno vždy i obrátit, jednak mají ontologický statut vždy obě součásti polárního páru, neboť jsou obě „plnoprávnými" součástmi světa – pouze většinou nedisponujeme slovy, která by v sobě zahrnovala obě polarity, třeba „dobrozlý" či „egoaltruismus", asi jako pojem „bankovní operace" zahrnuje ukládání na účty i vybírání z nich, což se jeví být činností zcela protikladnou i po stránce subjektivního prožívání (i pojem „psychosomatika" se v západní medicíně těžko prosazuje). Otázky primárnosti jednoho či druhého člena pojmového páru jsou většinou emocionálně

vnímány jako mimořádně lákavé, zásadní a hodné definitivního rozřešení: Je člověk svou podstatou dobrý, nebo zlý? Egoistický, či altruistický? Náchylný k práci, či k zábavě? Je primární hmota, či duch? Je primární ekonomická základna, či kulturní nadstavba? Je kultura totožná s přírodou, či je od ní zcela rozdílná? Je člověk produktem dědičnosti, nebo výchovy? Je člověk zvíře jako všechna ostatní, či je bytostně jiný? Atd.

Jedná se ovšem jaksi o „pubertální" typ tázání a v zásadě o paotázky, na které není jednoznačná odpověď (ale pouze ve stylu „jak kdy", „jak v čem", „částečně", „vzájemně se podmiňují" atd.). Pokud se jednoznačná odpověď objeví, není odpovědí, ale počátkem ideologie, která zakládá nový rozvrh zacházení se světem a společností, nikoli snad jejich lepší pochopení. Potíž je ta, že člověk se může ztotožnit se zcela protikladnými věcmi a radovat se z nich (peníze může šetřit i vydávat, může jiné obdarovávat i jiným brát, zvířata chránit i zvířata střílet atd.), někdy jeden a týž, jindy alespoň rozdílní lidé – víra v „normočlověka" je také jednou z dobových pověr.

Otázky umožňující smysluplnou a jednoznačnou odpověď (Jaký je bod tání cínu? Kdy se objevil gotický sloh?) jsou naopak pociťovány méně existenciálně, jako cosi doplňujícího a z poznávacího hlediska méněcenného (zatímco opakem takovýchto „malých pravd" je omyl, opakem „velkých pravd" je „velká pravda" jiná, konkurenční).

Rozhodování

Vzhledem k polárnímu charakteru našeho vnímání světa je člověk ve svém praktickém životě nucen činit vědomá rozhodnutí mezi dvěma alternativami, přičemž je zřejmé, že přikloněním se k jedné alternativě se většinou natrvalo uzavírají možnosti té druhé (některé případy umožňují řešení graduální, třeba trávník trochu sekat a trochu nesekat, jiné však ne – do Ameriky nelze trochu odjet a trochu zůstat v Evropě). Ne náhodou vybavila lidová obraznost ďábla četnými poukazy na „rozdvojenost" – vidle, rohy, rozeklaná kopyta, „hadí" jazyk –, je to právě polární vnímání světa a z něho plynoucí svoboda volby či nutnost rozhodování, co je základním zdrojem našich obtíží, co ale zakládá i lidství jako takové (známý obraz Adama, Evy a hada pod stromem poznání „dobrého i zlého"). Tato rubová strana lidské svobody (hezky to vyjadřuje německé úsloví „Wer hat Wahl, der hat Qual") vede k tendenci „ostrá" rozhodnutí minimalizovat a nechávat je provést nějakou stochastickou metodou (volby v demokratických zemích), anebo jinou osobou, která je do případu jen minimálně zapletená, jeho účastníky nezná a usuzuje jen z formálních náležitostí – odtud třeba požadavek nepodjatosti soudců. Výsledky „polárního" uvažování jsou často spíše prostředkem útlaku a manipulace nežli poznávání a nelze v nich přehlédnout hrozivý podtón („Chci slyšet objektivní fakta, ne subjektivní tlachání" – „Buď je to pokrokové proletářské dílo, nebo reakční buržoazní žvást" – atd.). To, co je z věcných důvodů nutné v administrativě a je většinou spojeno s vědomím určitého násilí na skutečnosti (stavební povolení nelze vydat i nevydat, byť část

důvodů mluví pro a část proti), není naprosto nezbytné v „poznání pro poznání", kde je nutno si uvědomovat i druhý aspekt věci a nepomíjet jej (zajímavým příkladem v tomto směru je administrativní vyhlašování církevních dogmat ve věroučných sporech – přijaté dogma bývá většinou intermediární povahy mezi dvěma myslitelnými extrémy, jejichž vyznavatelé bývají „prokleti"). Pochopitelně jsou poznání a akceschopnost v nepřímé úměře a radikální akci vyvolá jen úplné zanedbání druhého konce polárního páru – třeba přesvědčení o radikální přednosti kolektivního vlastnictví před osobním či o nadřazenosti jedné rasy nad druhou (oproti evropské tradici, která vždy vyostřování polárního myšlení přála, měl Dálný východ spíše koncepci vyrovnávání protikladů – když bylo v provincii příliš lupičů, nechal je guvernér hubit, bylo-li jich tam příliš málo, nějaké tam nasadil, protože pár loupežníků v horách k pořádné provincii jaksi patří – novodobá evropská touha po ekologické rovnováze i s ochranou predátorů je jednou z mála okcidentálních myšlenek tohoto typu, byť máme podvědomě vždy snahu „fandit" slabší straně – ne, že by byla nutně lepší, ale systém se tím vrací do rovnováhy; to, že rovnováha je lepší než nestabilní stavy, je samozřejmě také v posledku věcí víry).

Cesta k opaku

Je nabíledni, že polární myšlení, spojené navíc s emočními hodnotitelskými tendencemi, vede k paradoxům, kdy neustálým přiživováním jednoho konce polárního páru vyvoláváme kdesi ve skrytu růst toho druhého (jezuité kdysi odchovali osvícence, ti romantiky, ti opět kritické realisty atd. – takovéto pulzování na nejrůznějších rovinách je pro svět cosi typického a rytmy typu systola – diastola, nádech – výdech atd. jsou od živého světa neodmyslitelné: stejně fungují i lidské společnosti).

Většina „polárně" motivovaných lidských snah má vposledku opačné důsledky, než jak byly zamýšleny: intenzivní hubení plevelů vede ke zvýšení jejich odolnosti vůči herbicidům; touha po osvobození pracujících vedla v Sovětském svazu k jejich největšímu ujařmení a vykořisťování všech dob; touha inkvizice radikálně zúčtovat s Ďáblem na svět teprve zavedla „ďábelství" v otevřené formě, sexuální revoluce 60. let přerůstá před našima očima v nové puritánství atd.). Neustálým přiživováním jednoho konce polárního páru, který máme za jediný správný, vyvoláváme kdesi ve skrytu růst toho druhého, který se na nás odkudsi ze zálohy vrhne jako šelma ze stromu – po desetiletích intenzivní komunistické výchovy převážila touha po „kapitalismu" jako řemen: v roce 1990 se nemluvilo o jiném než o tržním hospodářství, o němž se po čtyři dekády nesmělo špitnout (dodejme, že abstraktní „trh" se jmenuje podle tržiště či jarmarku, zařízení v podstatě už neolitického). Čím více se „tlačí na pilu" a čím je postup zběsilejší, tím rychleji nezamýšlený stav přichází: německá „Třetí říše" nejen že trvala dvanáct let oproti plánovanému tisíci, ale samozřejmě také nevedla k celoplanetární vládě „árijského člověka", ale k jeho největší kompromitaci a pádu. Trochu mrazí při pomyšlení, jaké cíle dnes euroatlantická civilizace sleduje (svobodu, blahobyt,

rovnost, neustálý růst, nenásilnost) a k jakým výsledkům by podle této logiky mohlo naše snažení, prováděné se stále větším úsilím, vést (nemusela by to sice být přímo nehybná orwellovská diktatura pod panstvím vojenské šlechty, jak by se nabízelo prostým obrácením znamének, ale je třeba být věru na pozoru).

„Překlápění polarit" a celoplanetární polarizace

Je známo, že lidé žijící nějak pospolu mají tendenci se polarizovat, ať už třeba na úrovni partnerů či sourozenců, nebo států a říší. Takto se v mnoha případech příslušníci rodiny podělí dejme tomu o zbožnost a bezbožnost, praktičnost a teoretičnost či kypící zdraví a neustálé postonávání. Když pak jeden z nich odjede či zemře, ten druhý se často překvapivě přiblíží jeho stanovisku, jako by do sebe právě uvolněnou polaritu integroval. Věc je velmi patrná i na úrovni států. Když severovietnamská vojska dobyla v roce 1975 Saigon a jižní Vietnam padl, rozpoutala se sice veliká represe proti tamním vzdělancům a podnikatelům, kteří mohli být rádi, pokud vůbec přežili „převýchovný" lágr, ale za pouhých deset let se nenáviděný „kapitalismus" znovu objevil v podobě tržní reformy *doi moi*. Dnes ve stínu stranických sekretariátů a hesel na rudém plátně bují v této zemi nejtvrdší tržně-podnikatelský systém, jaký si lze představit. Podobně Čína sice tanky rozjezdila na náměstí Tchien-an-men studenty požadující reformu, ta se ale začala uskutečňovat prakticky hned potom. Není bez zajímavosti sledovat, ba je to k pochopení současné situace zcela klíčové, co se stalo se Západem čtyřiadvacet let poté, co úspěšně k smrti uzbrojil a téměř z kořene vyvrátil někdejší Sovětský svaz. Přesně podle výše zmíněných pravidel do sebe postupně absorboval mnoho z jeho někdejších rysů, zejména ve své evropské části.

Podobně jako se v životní praxi může z pronásledovatele poměrně snadno stát pronásledovaný, mohou se měnit v globálním měřítku role, na které jsme si navykli.

Dnešní svět je globalizován nejen všeobecným oběhem zboží, peněz a myšlenek, ale rozdělil si mezi jednotlivé říše i různé politické koncepce, z nichž každá drží jiný konec pravdy a jenom v globále tvoří politickou pravdu celou. Evropa (a v něčem ve stoupající míře i Spojené státy) se přichyluje k „sociálněde-mokratickému modelu" se značným přerozdělováním bez úplného vyvlastnění a bez zcela otevřeného potlačování tradice – ta je ale viděna jako podezřelá, nežádoucí a určená k likvidaci. Amerika a nově zcela rozhodně Čína, navzdory názvu své vládnoucí strany, se hlásí k tržnímu hospodářství bez zatížení „balastem" náboženské či jiné tradice, s níž bylo za „kulturní revoluce" radikálně zatočeno, ve stylu zhruba „neoliberalismu". Neradikální islámské země, v krystalické podobě reprezentované třeba egyptským Muslimským bratrstvem, v kombinaci tradicionalistické a prorodinné politiky s mírným přerozdělováním a poněkud regulovaným podnikáním připomínají spíše politiku stran „lidových". Staří mudrci vždy viděli v mikrokosmu, třeba v České kotlině, zmenšený obraz makrokosmu a naopak.

Princip enantiodromie

K témuž výsledku se lze dobrat často naprosto protichůdnými cestami – spáleniny a omrzliny je namnoze těžké rozeznat; obdobného medicínského účinku lze často dosáhnout jak farmakologicky, tak i chirurgicky, popřípadě psychoterapeuticky; přísný ochranný režim rezervací nezřídka vede k vyhynutí chráněných druhů atd. Každý děj či stav už v sobě nese zárodky děje či stavu opačného, jak je pěkně znázorněno na známém čínském diagramu propletení principů *jin* a *jang*. C. G. Jung nazývá toto povstávání jednoho protikladu z druhého *enantiodromií*, protiběhem (např. rodičovská péče o děti nese kromě sebeobětavé lásky také stopu týrání a destrukce, které ale běžně nebývají tak velké, aby dítě jakž takž nevyrostlo). Tyto zdánlivé paradoxy, do nichž se při bližším poznávání světa nutně dostáváme, nejsou výpovědí ani tak o paradoxnosti světa jako takového, jako spíše o paradoxnosti pojmového a myšlenkového aparátu, kterým se jej snažíme zmocnit. Svět pochopitelně není problematický ve své podstatě, ale problematičnost do něj vnášíme svým interpretačním aparátem.

Jung a samozřejmě celá řada starších myslitelů pokládali za žádoucí zahrnutí obou „konců" téže polarity v jednom člověku, stav zvaný *coniunctio oppositorum*, spojení protikladů. Je to zajisté stav vedoucí spíše k „moudrosti", byť dynamiku úplně nevylučující, nežli k velké akceschopnosti (naopak duševní fixace na jeden pól vede nutně ke zklamání, ne-li k zoufalství: „tak vzorně a bez hříchu jsem žil, a přece...", „tak jsem ji měl rád, a ona...", „tak dobře jsme ho vychovali, a on..."). Jednostranná fixace například na prodloužení života bez ohledu na jeho kvalitu je jedním z kamenů úrazu současné západní medicíny, nenahlížející, že smrt k životu patří a je jeho nutným vyústěním.

V západní praxi bývá spíše než setkání obou polarit v jednom člověku častější jejich sjednocení v rámci celé společnosti – různé politické strany či jiná ideologická uskupení si uzurpují vždy jeden konec polárního páru a jejich pracným dohadováním povstává chod státu. Parlamentarismus je tohoto zcela krystalickým příkladem: každá ze stran na tom konci polární dvojice pravd, který uchopila, víceméně nereflektovaně lpí, a pokud by nebyla vyvažována svým opakem, hnala by zemi velmi rychle do zkázy, řekněme jako v roce 1948 u nás. Pravda se totiž skládá ze dvou polárních polopravd podobně jako přímka ze dvou polopřímek. To, že je země jakž takž obyvatelná, je umožněno zejména tím, že držitelé různých konců polarit se vzájemně vyruší za vzniku čehosi jako „třecího tepla". Jen velice málo lidem v našem kulturním okruhu je vědomě zřejmo, že „protivník", který je nám už svým náhledem na svět protivný, drží také polárně-komplementární kus pravdy – už samo zavedení parlamentarismu, kdy opozice není preventivně vystřílena, ale trpěna, je prvním krokem k tomuto stavu (věc je patrna i téměř na každém internetovém blogu v diskusi: čtenáři vždy přispěchají s pravdou komplementární, kterou tam nenašli – to kupodivu nevystihuje celkovou náladu na síti: pod blogem s opačným názorem zase najdeme především k němu protikladné reakce). Že by ale někdo vědomě

sjednocoval protiklady v sobě, je ovšem velkou výjimkou. Pro společnost, která se bytostně upsala silně polárnímu způsobu myšlení, se proto už z principu nehodí jiný typ vlády nežli parlamentní demokracie, neboť diktatura jednotlivce či malé skupiny by nutně vychýlila rovnováhu příliš daleko a hnala by zemi přílišným zdůrazněním jedné z polarit, kterou má za spásnou, do zkázy (konfrontací polárně extremistických stanovisek také povstávají masmediální „diskuse" v nové době – mínění méně polárně vyostřené a rozumnější má v rámci nich jen minimální šanci na zohlednění). Proto se také demokratický model jen obtížně uplatňuje v zemích s výrazně jinou než evropskou tradicí – ne že by „asijské" modely byly tak výrazně lepší, ale mají problémy jiného typu, třeba předstírání věrné služby dynastii až do momentu, než vypukne divoké všeobecné povstání. Asijská schopnost obsáhnout obě polarity současně se Evropanům jeví často jako „asiatská lstivost" a nevypočitatelnost, zejména proto, že v Evropě bývá tradičně pokládáno za ctnost myslet a jednat bez ohledu na okolnosti stále stejně (z evropských nauk mají k chápání vztahů polarit ve světě nejblíže, krom Hérakleita Efezského a některých mystiků typu mistra Eckharta či Jacoba Böhmeho, strukturalismus a jungiánství, hegelovsko-marxistická dialektika je tohoto způsobu myšlení jen karikaturou).

Sluší se také připomenout, že polární pulzace v lidských společnostech jdou po změně trendu téměř vždycky až do úplně opačné extrémní úvratě „historického kyvadla", zejména proto, že množství lidských myslí, fixovaných na jednu z polarit, nedá jinak a brutálně ukřičí, ne-li zlikviduje, všechny, kdo by zastávali tu opačnou, takže se „společenská brázda" stále jednosměrně prohlubuje, často až k hořkým koncům (je např. nemyslitelné, že by nacistické Německo v roce 1941 nenapadlo Sovětský svaz, spokojilo se dobytými územími a zkonsolidovalo je pod svým panstvím – podle všeobecného přesvědčení reprezentovaného Hitlerem nacionální socialismus buď zvítězí celoplanetárně, nebo vznikl nadarmo).

Lid se často diví, když se protiklady vyjeví někdy jen jako zdánlivé a zdánliví nepřátelé se ukáží být téměř dvěma větvemi téže firmy – obraz některých heretických křesťanských a islámských sekt, zpodobňující Boha a ďábla v družné zábavě u vína či kávy, jak s pobavením pozorují svět, tento aspekt sociálního života pěkně zrcadlil už dávno. (I sledování podzimního honu na zajíce by vedlo naivního pozorovatele k domněnce, že myslivci usilují o jejich naprosté zničení – jak se pak podiví, uvidí-li je v zimě, kdy by se dal plán nejsnadněji dovést do zdárného konce, zajíce s velkou námahou přikrmovat. Nejlepší hajní se ostatně rekrutovali z „ochočených" pytláků, řada policejních sborů byla založena „ochočenými" zločinci, nejeden psychiatr je zaléčeným a dovzdělaným pacientem – i psi, bránící ovce proti vlkům, jsou s vlky stejného biologického druhu a snadno se s nimi kříží, ač se to nezdá.)

Podvojnost archetypů

C. G. Jung darmo nezdůrazňuje, že vše emočně silné, v první řadě archetypy, vrozené vnitřní obrazy, ale v druhém plánu vše, co na nás silně působí a je v našich životech důležité, vnímáme ambivalentně, tj. podvojně, přičemž panoramatický pohled, který zároveň vidí „kladný" i „záporný" aspekt téže věci, je v praxi obtížný, téměř nemožný.

Indická či středoamerická božstva měla často více různých aspektů podle polárních dichotomií, třeba ničitelskou a tvořitelskou či laskavou a hněvivou podobu. Tento pohled byl vlastní většině náboženských systémů myšlení a původně zcela nemíjel ani Evropu a Blízký východ („černý" Apollón býval původcem moru a dalších epidemií). Tváří v tvář této „paradoxnosti" světa, kterou si uvědomovali nejen fyzici, ale i autoři mající zkušenost s psychologií náboženství (Tertuliánovo *Credo, quia absurdum*, súfijské výroky typu „Dokud nepomine mešita i medresa, dokud si víra a nevěra nebudou rovny, nenastane pravá vláda islámu" atd.), se jeví požadavek na logickou konzistenci celého myšlenkového systému absurdním, zejména pokud se jedná o zákon sporu. („Rozumnost" pohledu na svět ostatně nespočívá v mechanické aplikaci logických formulí – spánek rozumu skutečně plodí obludy ve stylu Goyových leptů, ale inteligence spočívá spíše v harmonickém propojení intelektu a emocionality: i Gestapo při nucení ke zradě říkávalo: „Buďte rozumný!") Reálně fungující systémy (kromě těch ryze mechanických) logicky inkonzistentní většinou jsou – stát na jedné straně podporuje genetický výzkum člověka a „věří" v jeho determinaci dědičností, na druhé straně jej volá k odpovědnosti a trestá, jelikož „má svobodnou vůli" – univerzita má katedru humánní genetiky i trestního práva a také nespadne. Mistr v chápání úskalí polárních výpovědí o světě, Hérakleitos z Efezu, vždy uváděl ke každému výroku i výrok protichůdný a byl přesvědčen, že mudrc je má v mysli podržet oba, byť se tím stane málo schopným praktického jednání (Jan Skácel píše velmi trefně: „Jestli vám vydám všechny svoje čerty, odejdou s nimi i všichni moji andělé…"). Orwellův obyvatel Oceánie měl naopak praktikovat *doublethink*, aby byl schopný všeho: jednání bez principu kontradikce, odůvodňující jedním a týmž pokaždé něco jiného, působí v novověkém kontextu černomagicky a vede v krátké době k obrovskému nezaslouženému úspěchu nebo pádu – i Hitlerovy počiny byly tohoto druhu.

Doublethink

To, co Orwell nazývá *doublethink*, tj. schopnost podržet v paměti dvě protikladná přesvědčení a obě akceptovat, neprovádějí pouze společnosti totalitního typu, ale vůbec všechny, už vzhledem k tomu, že jedna teze bez teze k ní komplementární není pro orientaci ve světě a zacházení s ním dostatečným vodítkem. Obě přesvědčení nejsou ovšem akceptována současně, jako tomu mělo být v Orwellově Oceánii, ale „překlapují" z jedné koncepce do druhé podle potřeby. Například ve vztahu k lidskému životu platí: 1. lidský život je posvátný – aplikuje se při léčení a zachraňování bez ohledu na okolnosti, často „za každou cenu",

trestají se nejen vraždy, ale i eutanazie; 2. lidský život je zcela bezcenný – aplikuje se při potratech, vyhlašování války (kdy se pracně vypiplané děti naženou do zákopů a masově pobijí a vše je v pořádku) atd. Jiným příkladem by byl vztah ke zvířatům: 1. zvířata jsou našimi mladšími bratry – aplikuje se na psy, kočky, lidoopy, zvířata v zoologických zahradách atd.; 2. zvířata jsou materiálem pro naše cíle – zvířata pokusná, ve velkochovech atd. (pokud nám kocourek Macík uteče a je dodán do kosmetické laboratoře, pozná oboje, podobně jako branec, odchovaný kdysi s velkým umem v inkubátoru).

Arthur Koestler, který si také celého fenoménu dobře povšiml, se mylně domníval, že takovouto „schizofrenii" v lidském myšlení a jednání (jak jev nepřiléhavě nazývá) by bylo z principu možno odstranit a tím lidstvu prospět; ve skutečnosti přichází podstatné zlepšení už uvědoměním si tohoto jevu samotného, který už pak nad námi nemá nevědomou vládu – vykořenit jej je z principu nemožné právě v důsledku naší polární percepce světa. I celá řada přísloví vyjadřuje zásady *doublethinku*, ať už v úsloví jednom (arabské: „Alláhu věř, ale velblouda si přivaž"; čekistické: „Důvěřuj, ale prověřuj"), či ve dvou oddělených (české: „Sedej, panenko v koutě..." a „Drzé čelo lepší než poplužní dvůr", „Líná huba, holé neštěstí" a „Mluviti stříbro, mlčeti zlato"). Jev sám není jen výrazem falše a pokrytectví, ale spíše výrazem polární podvojnosti našeho prožívání světa vůbec (i vše emočně silné, tak říkajíc archetypální, prožíváme takto podvojně: lev je vznešené královská šelma i páchnoucí lidožravá bestie, děťátko malý andílek i řvoucí fakan). Zcela podobně je tomu u jevů společenských, kde vždy jedno politické uskupení drží jeden konec pravdy, domnívajíc se, že ji drží celou. Tak se jeví nadnárodní korporace jako požehnání pro svět, zajišťující optimální produkci levných hmotných statků, alokaci peněz a lidských zdrojů, i jako ďábelská souručenství, ždímající zemi i lidi beze všech skrupulí a unikající vší odpovědnosti i placení daní, či se spodní společenské vrstvy mohou jevit jako nebohé oběti samopohybů kapitálu i jako líná a netečná parazitní banda. Z tohoto kadlubu je i princip psychické kompenzace: to, že šejdíři nejvíc mluví o poctivosti či že se krvaví konkvistadoři denně modlili k Panně Marii, mírné a slitovné, není zdaleka jen příkladem pyramidálního pokrytectví, jako spíše nevědomou snahou se alespoň verbálně zmocnit něčeho, čeho se v jejich životech nedostává.

Paradoxy

Pokud se nezabydlíme v paradoxech, je reálné nebezpečí, že se paradoxy zabydlí v nás. Cílem samozřejmě není se od polárního myšlení a jednání zcela oprostit, protože to nelze a nebylo by to ani zcela účelné (tam, kde není polární napětí, není ani kreativita a tvorba nového, ať na rovině tělesné, či duševní, ale pouze prázdnota, vyvanutí, byť snad v buddhistickém smyslu blažené), ale je dobré být si polární povahy našeho pociťování světa a zacházení s ním vědomi, a tím celou záležitost držet v příslušných mezích, abychom byli schopni náhledu celku i bytostného propojení polárních pojmů a pochopili jejich vyrůstání

ze sebe navzájem. Obecně vzato je lépe poznat a akceptovat běh světa tak, jak probíhá, neboť to spíše odpovídá dospělému vztahování se k němu na rozdíl od dětské snahy vše radikálně zreformovat a přetvořit bez ohledu na celkový kontext (jako má ke každému tvrzení jistou platnost i tvrzení opačné, nelze je zde nezmínit: technický pokrok vzniká právě takto). Energie, která je potřebná na propagandistickou mašinerii nutnou k překřičení obtíží vzniklých z radikálního nepochopení člověka a světa, je zejména v totalitních režimech tak velká, že se nevyplatí a vymstí, ale i ve společnosti našeho typu je problém povážlivý. Obecně vzato, nejen novověká věda, ale i většina evropské filosofie, teologie a etiky je „unipolární" – takovéto systémy jsou jaksi „více pojištěné", ale také víc jednosměrné, těžkopádnější a zjednávají „pořádek" za cenu určité neživotnosti celého systému, který ovšem umožňuje bezproblémově soudit, hodnotit, odlišovat „dobré a zlé" a prakticky manipulovat. V rámci novověkého evropského myšlení jsou pravé „bipolární" systémy, mající obě polarity za stejně konstitutivní, relativně vzácné (např. Jungova psychologie a různé koncepce vykládající a popularizující čínské myšlení; hegelovsko-marxovská dialektika je bipolární jen formálně) – takovéto systémy jsou živější a flexibilnější, ale zároveň ztěžují hodnotící souzení. Ze dvou polarit je snad „lepší" ta, ze které lze reflektovat tu druhou, třeba život oproti smrti či bdění proti spánku.

Různé nauky provádějí redukci poměrně drasticky (psychoanalýza, sociobiologie, ekonomie, mnohé teologické a filosofické směry), v extrémních příkladech vysvětlují svět pomocí jediného pojmu. Jednotlivé jevy ve světě jsou pak chápány jakožto jeho speciální případy, přestože by bylo možno svět pochopitelně vykládat i pojmem polárně k němu opačným, popřípadě i nějakým zcela jiným. Pár příkladů za mnohé: živelné pohromy představují pro lidstvo „zkoušky z lásky", neboť křesťanský Bůh je *per definitionem* dobrý; činnost mnicha – miniaturisty je svéráznou sublimací sexuální energie, neboť tato je pro Freuda *per definitionem* základem všeho lidského konání; pomoc jiným je v sociobiologii transformovaným příkladem egoismu, protože gen je *per definitionem* sobecký.

Rozdělení

Lidská činnost od svého počátku přispívá ke vzniku polárních rozhraní a napětí na nich (příroda – kultura, zemědělská krajina – divočina, ale třeba i metalurgie a další klasická technologie). Novověká „vědotechnika" toto dichotomické odseparovávání a vznik napětí s možností čerpání energie na rozhraních provádí ve velkém a v dříve nebývalé míře. Jako příklad mezi mnoha jinými by mohly sloužit kompjútry představující rejdiště milionů rozhraní, elektrické články či tepelné stroje. V tomto bodě se pozoruhodně stýká myšlení technické – propojení ohně a vody v parním stroji či kovů s rozdílnou elektronegativitou v elektrických článcích – a archaické, spojující třeba posvátný předmět s opovrhovaným, například hostii s ropuchou, za černomagickými účely. Podobně působí i propojení lidí z různých konců společnosti. Vůbec se zdá, že vzestup Evropy je poháněn dualismem, bolestivým rozdvojením v chápání sebe sama

i světa za pocitu provinilosti a bolesti, který z toho plyne (biblické: „prach jsi a v prach se obrátíš“ vs. „pro tebe všechno je stvořeno“, dichotomie duše – tělo, geny – kultura, hmota – duch atd.) – tento velice účinný „pohon dějin“ činí lidi zároveň nešťastnými, ale to už je jiná kapitola. Zatímco mírné napětí mezi různými vrstvami společnosti podporuje její dynamiku, jeho úplné zarovnání vede k lhostejnosti a naopak jeho eskalace může vést k společenskému výbuchu.

Civilizační proces kromě toho, že spojuje věci původně oddělené (pěstuje mezky z oslů a koní, nechává se na talíři potkat „indický“ kuřecí řízek s „peruánskými“ brambory atd.), spočívá zejména v tom, že separuje věci původně propojené. K tomu je třeba značné energie jak na provedení akce samotné, tak na její udržování – z bažin nechá vyvstat kombinaci rybníků a souše, z limonitu odseparuje kovové železo, z krávy servíruje zvlášť stejk a zvlášť ementálský sýr, špinavě hnědé vlasy obarví buď na černo, nebo na blond. I tvorba ideologií a novověkých národů v Evropě je podobné povahy (na řeckých ostrovech či v Sudetech náhle nelze snést promíšení obyvatelstva a je třeba použít brutální síly) a uvolňuje dříve nebývalé energie – které se pak mohou projevit společenskými převraty a kataklyzmaty: novoguinejské drobné války mezi vesnicemi byly sice permanentní, ale k vytvoření Verdunu pod rovníkem nestačí. Každé lidské jednání, představující nějaké funkční využití lidských možností, v sobě váže energii a brání světu dojít k jednotě, kterou by vlastně paradoxně v plné míře byla teprve tzv. tepelná smrt vesmíru po vyrovnání všech gradientů kousíček nad absolutní nulou, stavu, kdy už nebude změn – z buddhistického hlediska je to právě stav nejkýženější, konečné a definitivní vyvanutí a vyhasnutí všeho (i např. sv. Izák Syrský si představoval splynutí nebe s peklem a jejich vzájemnou anihilaci na konci věků).

Vědotechnika v pokračování trendu jednodušších technologií (a života vůbec) vytvářením mnohočetných polárních rozhraní sice přispívají k jeho pestrosti a mnohotvárnosti, ale také nestabilitě. Zatímco pro auto je nutno pracně destilovat a dovážet benzin, kůň se napase ve škarpě; zatímco pole nám stále hrozí zarůst plevelem a posléze lesem, les sběračů a lovců je podstatně stabilnější; zatímco les nám může za okolností vyhořet nebo uschnout, skále toto nebezpečí nehrozí atd. Podobně například pštros běží mnohem rychleji než stonožka, ale ztráta dvou nožek znamená pro jednoho z nich katastrofu, pro druhého malou kosmetickou vadu. Vědotechnika vytváří rozhraní odseparováním polarit od sebe a jejich sofistikovaným novým propojením plošně a v dříve nikdy nebývalé míře. V průběhu civilizačního procesu se intenzita tvorby rozhraní a napětí na nich stále stupňuje – ze všech nabízejících se možností si naše civilizace vybere vždy s neochvějnou jistotou tu, která je technologicky, energeticky a finančně nejnáročnější a nejvíce proti přirozenému běhu světa (největší pozornost poutá transplantace srdce vepře pacientovi, ne rozumná každodenní péče o ně či dokonce *ars moriendi*, umění správně umírati; horou prorazíme tunel, namísto abychom ji obešli – málo náročné řešení se dnes za řešení vůbec nepokládá). Jedná se v zásadě o pokračování trajektorie, na kterou

se kdysi vydal sám život a která se dál prohloubila třeba teplokrevností – každá takováto „křehkost" ovšem otvírá některé další, předtím neznámé možnosti (kámen na rozdíl od krokodýla nemůže zahynout hlady, krokodýl sežere desetkrát méně než teplokrevný tygr stejné váhy – kámen nemůže ale utéct či se bránit, „krokodýl sibiřský" by také existovat nemohl). Věren evangelijní výzvě být buď horký, nebo studený, nikoli vlažný, zná počítačový svět jen plus a minus, nikoli gradient, nýbrž jen binární rozcestí. Přízračným, energeticky velmi náročným a v posledku neúspěšným společenským pokusem o dokonalé odseparování něčeho, co by alespoň poněkud tíhlo k promíšení, byl jihoafrický apartheid.

I za života naší generace postoupilo polarizování a separace polarit v různých oblastech velmi zřetelně. Zatímco v tradiční společnosti všechna domácí zvířata trochu trpěla a trochu byla lidmi ochraňována a někdy i milována, rozešly se za posledních padesát let polarity v přízraky velkochovů a „ráječky" domácích mazlíčků v míře nikdy neznámé. I beletrie se rozešla v „realistickou" větev, ukazující tak nejspíš naturalisticky podaný sex a pitky, a „fantastickou" větev zobrazující pseudostředověké rytíře ve snových krajinách s archetypálními obrazy. Dikce „zábavných" žánrů dosáhla žvatlavé trapnosti nikdy nebývalé míry, dikce těch odborných je stále strojenější a odcizenější přirozenému jazyku. Nebezpečný pól světa se odstěhoval do adrenalinových sportů a motorismu, bezpečný do pojišťovnictví a pečovatelského státu (už Auschwitz, *anus mundi*, byl děsivou ukázkou, jak lze pomocí technologické rafinesy pól hrůzy odseparovat a zkoncentrovat na jednom místě). Zájem o živý svět se rozešel do pestrých obrázkových publikací pro lidové biofily či dojímavě nasládlé historky o zvířátkách a do světa kladistické molekulární taxonomie a počítačových modelů. Zájem o historii a minulost se rozdělil do myticko-pseudohistorických filmů a knih a historických nauk, nepředstírajících už interes o nic jiného, než jsou texty. I masmédia fungují stále více na principu konfrontace extrémních názorů (pozve se řekněme ekoterorista a ekonomický fanatik) a střízlivější a umírněnější hlasy ztrácejí naději, že budou vůbec vyslechnuty. Je pozoruhodné, jak se v přítomné době polarizoval na jedné straně extrémně mechanistický neodarwinismus, na druhé nejtvrdší a nejprimitivnější kreacionismus. Vůbec se dá říci, že i křesťanství, islám a humanitní nauky se prosazují jen ve své nejzredukovanější, nejextrémnější a rovněž nejpenetrantnější formě a jejich sofistikované a mírné podoby mizejí. Tak se zapleveluje planeta jako celek i prostředí vzdělanců. V míře nikdy nebývalé se z kdysi jednoho světa „trhají střeva".

Vyostřování dualit

Čím je která civilizace starší, tím větší má sklon, jak už výše řečeno, vyhrocovat vnitřní protiklady. V té naší je to patrno zcela mimořádně. Současně uplatňuje nejsilnější ekonomické tlaky a nejkonsekventnější ekonomické uvažování všech dob, zároveň hlasitě volá po vyvlastňování a úplném odstranění všech ekonomických hledisek. Je nutno být buď krásný, brilantní, silný a úspěšný, nebo řekněme v dětství týranou afghánskou skladatelkou protestsongů na

vozíčku s Aspergerovým syndromem. Kult síly a úspěchu se potkává s paralympijskými medailemi a nadšením pro transgenderismus. Skutečným neštěstím je být v podstatě zdravý a obyčejný – třeba mírně obtloustlý a obstárlý železniční průvodčí s mírně plochýma nohama: to je skutečně figurka pro smích, na kterou by děti na ulicích, kdyby tam jaké byly, dnes házely blátem. Místo pro solidní průměr není ani ve světě domácích zvířat – slípka puťka na dvoře, kravka tradičního typu či pes voříšek hlídající u boudy už definitivně zmizeli a není pro ně nikde „ekologická nika". Na jedné straně stojí vysokoprodukční hovězí monstrum s vemenem až na zem či slepičí nosná rekordmanka, která nikdy neuvidí denní světlo v infernech velkochovů, na druhé nejlépe psík naháček či baset v péči týmů veterinářů, výrobců psích konzerv a deček a zvířecích psychiatrů. Fenomén ubývání střední třídy v euroamerickém okruhu, tak často popisovaný, je ze zcela stejné oblasti jevů a je jaksi významově širší.

Proces zpřítomňování

Je zajímavé si krátce připomenout, v čem vlastně kulturní a civilizační proces spočívá. Z jistého hlediska v tom, že se zpřítomňuje, místně nebo časově, něco, co by za přirozených okolností přítomno nebylo – celá civilizace, to je v podstatě zpřítomňování, uchovávání a okamžitá disponibilita. Celý tento aparát začíná nabývat pohádkových dimenzí, řekněme jako sedmimílové boty – hlupák vybavený textovými vyhledavači ví více než učenci klasických dob. Celá záležitost začíná už povahou lidského jazyka, který umožňuje referovat (povšimněme si etymologie: *re-fero* – „znovu-přináším") o něčem, co zde právě aktuálně není, ať už místně, nebo časově. Z komunikací jiných živočišných druhů mají tuto vlastnost v podstatě jen „tance" včel – na včely by se ostatně mnohé z toho, co tu bude řečeno o lidech, dalo v menší míře vztáhnout také. Jednotlivé kultury se liší jen stupněm technické rafinovanosti, ne principem věci samé: z tohoto hlediska je celkem jedno, sušíme-li si šípky na zimu, nebo importujeme mango (přinést v lednu jahody není dnes rozmar zlovolné macechy, ale přiměřený úkol pro dospívající dítě – stačí dojít do supermarketu). Kdybychom měli nějak zkusit definovat rozdílnost člověka a zvířat, bylo by možná nejpřiléhavější říci, že člověk se z živých bytostí nejméně rád spokojuje s aktuálním, byť včely, mravenci a křečci také umějí své. Konzervace na všech úrovních by tomuto klíčovému aspektu civilizace nedílně patřila – kus uzeného vydrží ještě dlouho poté, co zbytek mamuta shnil, syn, byť už šedivý, se na vybledlé fotografii stále ještě bezzubě usmívá na beránčí kůži, amfora v muzeu či obilí v silu vypadají dobře ještě dávno poté, co jejich bratři už dávno vzali za své. I kult mrtvých a vzpomínky na ně jsou z této kategorie jevů. Zpřítomňování v čase a prostoru je v zásadě hlavním společným jmenovatelem industriální a postindustriální civilizace – telefon, televize, internet, ale je jím i dovoz produktů na velké vzdálenosti i moderní doprava. Singapur, kam bychom pěšky šli za velkých strázní několik let, se nám zpřítomní za dvanáct hodin letu. Rovněž nemusíme zoufat, že Platón už dávno zemřel a my jej nepamatujeme – dialogy

máme uchované jako ve spíži kompot. S tímto fenoménem souvisí další podstatný rys civilizace – umělé „umrtvování" toho, co je součástí civilizačního procesu, ať už hmotného, nebo duchovního – zmíněné Platónovy dialogy jsou podobným způsobem „zamrazené" jako zelenina v hypermarketech. Tak jsou civilizační substance vyděleny z běžného látkového koloběhu – mražený květák na pár měsíců, dubové dřevo stolu na několik dekád, křemík či hliník ve skle a cihlách na staletí, ne-li déle – obdobně i zmíněné muzejní sbírky. I v textech zachycená slova jsou jakoby „nasušená na horší časy", vyňatá z jejich obvyklého nezávazného a nezapisovaného „oběhu". Stačí sáhnout do knihovny a máme tam „konzervovanou" třeba cestovní zprávu Haranta z Polžic a Bezdružic – přirozenost ovšem na civilizačních „umrtvenostech" hlodá zubem času, jak jen jsou trochu nehlídány. Za zmínku stojí i to, že civilizace ve svých pozdních stadiích produkuje celou řadu artefaktů s relativně krátkou životností, oproti dobám archaičtějším, kdy kamenná sekyrka či lněná košile často přežily svého majitele. Tuto tendenci, napodobující jaksi přírodní „fórovost" listí či květních plátků na jednu sezónu, měla dálněvýchodní kultura oproti evropské „festovnosti" jaksi odedávna, byť i tam se postupně prohlubuje.

Vzpomínka na Anaximandra z Milétu

Anaximandrův zlomek B1, vzniklý zhruba kolem roku 560 př. Kr., bývá pokládán za nejstarší filosofický text Evropy. Jeho překlad, možná ne zcela přesný, by mohl v češtině znít: „Z čeho je věcem vznik, to se jim stává i zánikem, a tak si navzájem platí pokuty podle určení času." Ponechme teď stranou druhou část této sentence, naznačující, že vše jsoucí je tu jaksi na dluh, krátkodobě, a při svém zániku zase splatí to, co si od ostatních „půjčilo", a tím vyrovná pohledávku, nerovnováhu či přímo vinu, kterou svým povystoupením z nebytí způsobilo a nutně způsobit muselo. Soustřeďme se na část první: Nejen že se každá jsoucí věc navrací tam, odkud vzešla (vlna do masy oceánské vody, člověk do „prachu země"), ale lze ji zobecnit i jinak. Tytéž vlivy, které jsou příčinami vzestupů jedinců i společenských celků, bývají i příčinami jejich pádů, byť se svou povahou nemění (bojovnost je u válečníka příčinou jeho vojenské proslulosti i smrti, heroin je narkomanovou hlavní radostí a vzpružovadlem i tím, co hlodá na jeho kořeni, ostrovtip je příčinou společenského úspěchu a nezřídka později i pádu vtipálka atd.). Obecně vzato velice často vidíme, že tatáž věc, která je v malém množství či zpočátku zdrojem zvelebení a úspěchu, ve velkém či později se stává zdrojem zhouby (jídlo je zdrojem života i obezity, alkohol rozveselení i fatální závislosti, soutěživost zdravé konkurence i trvalé vyčerpávající posedlosti). U velice mnoha vlivů a jevů vidíme, že jejich působení je zpočátku „blahé" a za určitým inflexním bodem, který v praxi nemusíme vůbec postřehnout, již dále „neblahé" (marxismus na to pamatoval frází, že tatáž třída, např. buržoazie, je svým působením nejdříve „pokroková" a poté „reakční" – s progresem či regresem celá věc ovšem nemá při bližším pohledu často mnoho co dělat). Podle západního pravidla „čím více, tím lépe" snadno

přehlédneme bod zlomu a podle trojčlenky prosté jsme často ochotni věřit, že vylíhne-li se kuře při 37 stupních za 22 dní a při čtyřiceti za 19, mělo by se při 90 stupních vyvinout řekněme za 5. Ve skutečnosti vejce uvaříme. Příkladů, kdy se neuváženým dalším masivním aplikováním opatření, která kdysi společnosti pomohla, přivodí v posledku veliká škoda, je v dějinách bezpočtu a souvisejí s pohybem „dějinného kyvadla" tak daleko jednou zavedeným směrem, kam až to lze. Ne nadarmo testoval Erich Fromm tzv. autoritativní osobnosti na řadě obrázků, kde se pes zvolna mění v typickou kočku – proband stále kýve na to, že se jedná o psa. Ponechme stranou, zda takovéto osobnosti společnost nutně musejí řídit, nebo svou uhlířskou víru mohou jen předstírat. Situace, kdy Evropa podnes tvrdí, že je „kapitalistická", a Čína, že je „socialistická", je hezkou ukázkou toho, jak se věci usilovným uskutečňováním převracejí ve svůj opak, jak už řečeno výše, a jak stabilní jsou nálepky jednou na ně připevněné.

Miroslav Bárta

Hérakleitův test. Lineární a cyklická povaha vývoje civilizací[1]

1/ Tento text je kombinací autorových nových úvah a modifikovaných starších textových pasáží původně prezentovaných v monografii *Příběh civilizace. Vzestup a pád stavitelů pyramid*, Praha: Academia 2016.

Ne, nehledejte význam názvu této kapitoly na internetu. Nenajdete ho. Hérakleitův test (nebo princip) je ryze mé pojmenování jevu, ať už je výstižné více, či méně – to ostatně ukáže čas –, které chci použít pro to, abych mohl zdokumentovat jeden konkrétní vývojový rys, totiž že každá civilizace se svými specifickými projevy (říkáme jim zjednodušeně kultura) je limitována nejen v prostoru, ale i v čase. Zdá se totiž zřejmé, že toto je jedna z daností, které je velice složité zpochybnit či relativizovat. Analýza tohoto rysu navíc v dnešní době může představovat velmi zajímavý směr pro oblast výzkumu ve společenských vědách jako takových (pro přehled viz v češtině například Bárta, Kovář, eds., 2011; Bárta, Kovář, eds., 2013; v angličtině Tainter, 1988 či Morris, 2010).

Čím se v tomto příspěvku chci zabývat, je poměrně jednoduché pozorování, podle nějž ty faktory, které stojí u vzestupu daného společenského systému, jsou obvykle těmi samými, které nakonec přivodí jeho krizi, na kterou bezprostředně v dalším kroku (obvykle) naváže etapa regenerace a dalšího vzestupu. Z toho také vyplývá pozorování druhé, totiž že pokud chceme porozumět tomu, proč je nějaký systém ve skutečné nebo zdánlivé krizi, je chybou zabývat se pouze danou fází krize. Mnohem prospěšnější tak je zaměřit se na etapu, během které byl tento systém konfigurován a nabíral dech, byl na vzestupu. Tam – pokud identifikujeme faktory, které u tohoto vzestupu stály – obvykle nalezneme klíč nezbytný k porozumění etapě vlastní krize. Vedle toho se pak budu snažit poukázat na určité specifické vlastnosti „cyklického" konceptu opakování jistých vývojových tendencí.

V roce 2011 jsme s českým historikem Martinem Kovářem editovali publikaci na téma vývoje civilizací od pravěku po současnost. Nesla název *Kolaps a regenerace. Cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností* (Bárta, Kovář, eds., 2011). Ze zhruba tří desítek analytických studií autorů z oblasti společenských i přírodních věd tehdy jasně vyplynulo, že faktory stojící zpravidla za vzestupem společenského systému nakonec ten samý systém přivedou do krize. Prostřednictvím analýzy rozmanitých kultur a civilizací se ukázalo, že obvykle přesně ty faktory, které lze považovat za prorůstové, jsou ty, které se po jisté době logicky vyčerpají a nakonec systém přivedou do období stagnace a posléze krize (Bárta, 2011).

Nějakou dobu následně trvalo, než jsem objevil starší autory, kteří došli víceméně ke stejnému závěru. Prvním z nich byl rusko-americký sociolog a teoretik kultury, zakladatel sociologie na Harvardské univerzitě Pitirim A. Sorokin (1889–1968). Ten v roce 1941 vydal práci s titulem *The Crisis of Our Age* – česky vyšla o několik let později pod názvem *Krise našeho věku* (Sorokin, 1948).

V ní se Sorokin zabýval zejména cyklickým charakterem vývoje civilizace. Sorokin rozlišoval tzv. senzitivní a ideovou kulturu. Pokud ve společnosti převládá bohatost, rozmanitost a individualismus, jedná se o kulturu senzitivní. Ta je v našem případě dodnes aktivní a trvá bezmála pět set let. Pokud ve společnosti dominuje náboženství, stagnace a kolektivní duch, jde o ideovou kulturu. To je fáze, do které bychom podle Sorokina měli právě v tomto období vstupovat (Sorokin, 1948). Jaké bylo moje překvapení, když jsem při četbě *Krise našeho věku* navíc objevil tyto věty (Sorokin, 1948, 243):

Proto lze vážně pochybovat o přiměřenosti těchto diagnóz, právě tak jako o jimi navrhovaných lécích. Jejich omyl spočívá v tom, že vidí pramen tragédie na nesprávném místě, v podceňování charakteru choroby a zvláště v nazírání na ni jako na něco náhodného, netkvícího ve vlastní povaze moderní přezrálé senzitivní kultury. Ve skutečnosti kořeny tragédie jsou neskutečně hlubší, jsou v samé podstatě věci, jdou daleko zpátky a jsou vlastní senzitivní kultuře. Stejné síly, které způsobily růst jejích velkolepých výtvorů, způsobily nevyhnutelný růst rakoviny rozkladu a krize. Toto alter ego senzitivní kultury je také bohyní pomsty, siamským dvojčetem jejího růstu a velkoleposti.

Ani Sorokin však nebyl prvním, kdo princip toho, že prorůstové faktory se nakonec promění v ty, které dostanou systém do krize, objevil.

Hérakleitos z Efezu

Pro název tohoto příspěvku jsem se rozhodl použít jméno jednoho z nejvýznamnějších předsókratovských filozofů, Hérakleita z Efezu. O něm i jeho díle toho víme velmi málo. O jeho životě nevíme prakticky nic a z jeho myšlenek a spisů se dochovaly skutečně jen útržkovité citáty. Určité informace nalezneme především u historika Diogena Laertia žijícího sedm století po Hérakleitovi, který sepsal dílo s názvem Životy, názory a výroky proslulých filozofů. Hérakleitos se narodil kolem roku 540 př. Kr. a zemřel kolem r. 480 př. Kr. Víme o něm, že pocházel z královského rodu. Jeho dávní předchůdci se podíleli na založení řecké kolonie – Efezu na území dnešního Turecka. Město Efez měl založit Androklos, syn athénského krále Kodra. Hérakleitos sám se však zřekl královských funkcí v městském státě ve prospěch svého bratra a uchýlil se do ústraní v posvátném chrámovém komplexu efezské bohyně Artemidy. Ve skutečnosti šlo spíše o symbolický akt, protože Efez byl prakticky pod kontrolou Peršanů a role krále byla především formální a ceremoniální. Během svého pobytu v chrámovém azylu Hérakleitos zřejmě sepsal svou „knihu", svitek čítající dnešní ekvivalent zhruba několika desítek stran a věnoval ho Artemidě. Z něj se dodnes zachovala odhadem třetina textu a za pravé je považováno zhruba

144 fragmentů – aforismů (k Hérakleitovu životu, díle a výkladu smyslu jednotlivých zlomků viz Kratochvíl, 2006).

Hérakleitos ve dvou zlomcích říká: „Cesta nahoru – dolů, jedna a táž" (zlomek B 60) a „Počátek a konec jsou na obvodu kruhu společné" (zlomek B 103). Z těchto výroků pravděpodobně vyplývá, že Hérakleitos neměl na mysli nic jiného, než že vesmír a veškeré procesy v něm jsou cyklické a že po vyčerpání své trajektorie se vracejí do svého počátku. Myšlenka cyklu se u Hérakleita objevuje vícekrát a uvádím ji zde proto, že se pravděpodobně jedná o prvního mně známého autora, který s touto myšlenkou přišel. Pro Hérakleita v této oblasti uvažování hrála významnou roli symbolika cesty, která může stoupat i klesat, ale stále je to táž cesta, kterou není možné ujít, aniž bychom se nevyrovnali s tím, že se nepřetržitě proměňuje. V tomto konceptu máme obsaženu jak vertikální dimenzi, tak aspekt času, který nám pomáhá vyrovnat se s tím, že se sice po jistém čase můžeme navrátit zpět do počátečního bodu či výchozího stavu, ale pokaždé je tento stav poněkud odlišný. To ostatně sám pozoruje Hérakleitos, když hovoří o tom, že „nelze dvakrát vstoupit do stejné řeky" (zlomek B 91).

Je však třeba s respektem k Hérakleitovi uznat, že podobným způsobem uvažoval pravděpodobně již jeho předchůdce (mohli se dokonce teoreticky potkat v čase) Anaximandros, kterým se v této knize zabývá Stanislav Komárek. Jde o Anaximandrův výrok z doby kolem r. 560 př. Kr. zachovaný v tzv. zlomku B1. Jeho překlad, podle S. Komárka zní zhruba takto: „Z čeho je věcem vznik, to se jim stává i zánikem, a tak si navzájem platí pokuty podle určení času" (Kočandrle, 2010). Jde tu o první část výroku, která se nápadně podobá způsobu uvažování doloženému u Hérakleita. Bohužel o Anaximandrovi samotném a jeho myšlení je známo ještě méně než o Hérakleitovi. V každém případě je to přinejmenším 6. stol. př. Kr. a předsókratovští řečtí filozofové, se kterými můžeme spojovat nejranější doložené úvahy související s fenoménem identických faktorů stojících u zrodu/vzestupu a krizí společnosti.

Cesta civilizace ve Foreign Affairs

Na tomto místě snad již nikoho nepobouří, když vyjádřím názor, že každý společenský útvar či civilizace prošly, procházejí či projdou typickou trajektorií vzestupu, vrcholu, sestupu, krize a regenerace vedoucí k novému vzestupu. V časopise *Foreign Affairs*, který je zaměřen na soudobou politiku a vychází ve Washingtonu, D.C., vyšel v roce 2010 článek významného britského historika Nialla Fergusona věnovaný starým civilizacím. Niall Ferguson v něm v podobě příměrů konstatuje, že jednou zaniknou všechny civilizace bez ohledu na svou velikost a charakter.

Toto pozorování historika vykládá s pomocí několika alegorických obrazů angloamerického malíře Thomase Colea (1801–1848), který v cyklu nazvaném *Cesta impéria* (*Course of Empire*) zachytil pět hlavních epoch vývoje anonymní říše. První obraz se jmenuje *Doba divokosti* a zachycuje krajinu prakticky nedotčenou člověkem, do které přichází bouře a pár lovců a sběračů se snaží

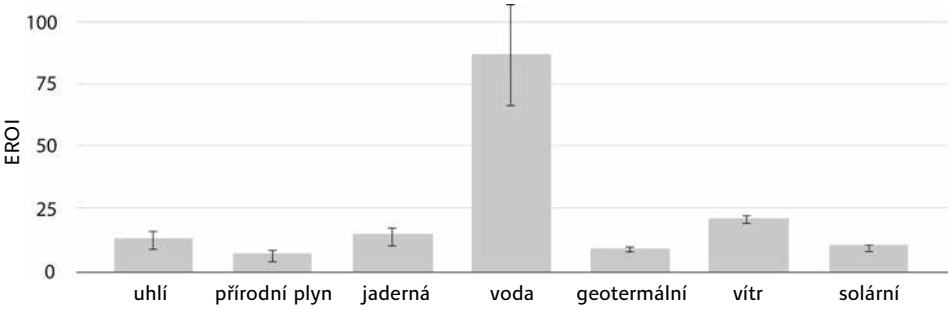

Obr. 1: Thomas Cole, *Cesta Impéria – Zkáza*. Každá civilizace se na svém vrcholu musí vyrovnávat s mnoha komplikovanými výzvami a je jen na ní, na jejích resilienčních schopnostech, s jakým úspěchem. (Zdroj: Wikimedia.)

skrýt. Druhý obraz, nazvaný *Pastorální krajina*, ukazuje již krajinu zemědělskou, zbavenou lesa, pokrytou poli a s malým chrámem řeckého stylu. Třetí dějství, *Vrcholná říše*, představuje obraz civilizace na vrcholu sil. Vidíme zde velké kamenné město s mnoha honosnými stavbami a chrámy se spoustou bohatě oděných lidí představujících politické zástupce říše, obchodníky a občany. Následuje obraz nazvaný *Zkáza*. Zachycuje totéž město ponořené v bojích a vydané postupnému zániku v důsledku vnitřních konfliktů a náporu nájezdníků. Konečně závěrečný obraz této série, *Zármutek*, se jakoby navrací do počátečního bodu; je zde opět přírodní krajina, vyčerpaná a ponořená do ticha. Nové nadechnutí a oddych, kde předchozí události připomínají pouze ojedinělé ruiny.

Ferguson ve své práci upozorňuje na to, že většina skutečných říší kolabovala velice rychle – od Říma až po zánik britského impéria na počátku druhé poloviny 20. století. Například římská říše, respektive její západní část, podlehla nájezdu barbarů během dvou generací, zhruba za polovinu století. Tento počátek konce začal roku 406, kdy Germáni překročili Rýn a napadli nejprve Galii a nakonec vstoupili na italskou půdu. Město Řím bylo dobyto Góty v roce 410. Vzápětí musela západořímská říše bojovat s Vandaly o nadvládu nad Španělskem. Mezi lety 429 až 439 vedl Genseric (389–477) Vandaly v severní Africe od jednoho vítězství k druhému, až po dobytí Kartága. Potíže a ztráta kontroly ve východním Středomoří vedly k výraznému oslabení říše, která z Afriky dovážela především obilí. Finanční problémy způsobily, že Římané jen taktak odrazili nápor Attilových Hunů z Balkánu. V průběhu roku 452 ztrácí impérium

celou Británii, velkou část Španělska, velkou část Galie a Afriky. De facto se římská říše vrátila do hranic dnešní Itálie. V roce 455 připluli z Kartága Vandalové a dobyli znovu Řím. Následné plenění trvalo nepřetržitě dva týdny, mrtví se počítali na tisíce, spousta lidí byla na lodích, společně s kořistí, odvezena zpět do Kartága, a to včetně dvou dcer a manželky zesnulého císaře Valentiniána III. (419–455). Rokem 476 západořímská říše zanikla, samotné město Řím se stalo válečnou kořistí a centrem vlády gótského náčelníka Odoakera (433–493). Vytratily se technologické znalosti, postupy a fungování administrativy říše, vytratili se kompetentní úředníci, upadl mezinárodní obchod, řemesla, vzdělání i velkovýroba (Ward-Perkins, 2005, 16n).

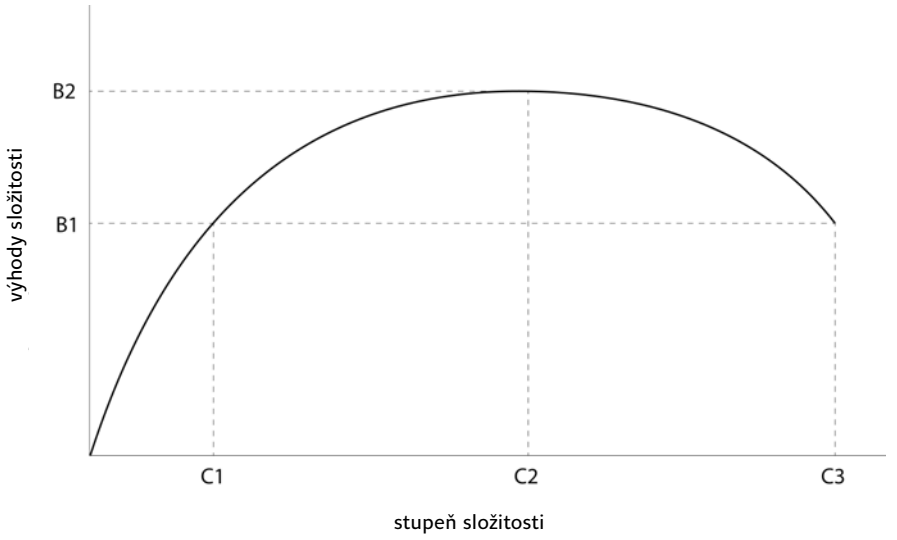
Obr. 2: Graf zachycující vydatnost různých zdrojů energie dnes (se standardní chybou). Je navíc pozoruhodné, že jejich EROI, zjednodušeně vydatnost, bohužel klesá v čase. (Zdroj: L. Vařeková, Český egyptologický ústav FF UK, podle Hall, Lambert, Balogh 2014, 143, fig. 3.)

Fergusonovy pilíře západního světa

Již bylo řečeno: obvykle přesně ty faktory, které považujeme za prorůstové nebo zásadně stimulační, jsou těmi, které se po jisté době logicky vyčerpají a nakonec systém přivedou do období stagnace a krize. Jako klasický příklad lze uvést růst byrokracie. To je fenomén na první pohled jednoznačně pozitivní – s rostoucí složitostí systému je třeba budovat i vrstvu odborných administrátorů různého zaměření, kteří jsou schopní systému rozumět, organizovat ho, vybírat daně, kontrolovat ekonomické toky apod. Podobně je to například u budování hierarchicky členěné společnosti, která umožňuje rychlý přenos rozhodnutí a jejich realizaci. Po jisté době v takovém společenském systému dojde k tomu, že některé jeho prvky začnou využívat a nakonec nutně i zneužívat svého dominantního postavení a systém se rozpadne na menší části. Když se to odehraje na větší ploše státu, můžeme tento jev označit mimo jiné za segmentaci.

Toto pravidlo lze názorně otestovat za pomoci další práce již zmiňovaného historika Nialla Fergusona s názvem *Civilizace*. V této publikaci, která vyšla původně anglicky v roce 2011 (česky Ferguson, 2014), Ferguson vypočítává a charakterizuje hlavní pilíře, na kterých vyrostla naše tzv. západní civilizace. Řadí sem zejména svobodné vědecké bádání, volnou soutěž, soukromé vlastnictví, spotřebu, zdravotní péči a práci. To vše samozřejmě při dodržování etických

principů. Když se na tyto faktory podíváme dnes, najdeme u všech narůstající problémy. Vědecké bádání je stále více a více svazováno úřednickými předpisy, komerční poptávkou a komercializací obecně, která rozhoduje o tom, co je dobré a co zbytečné (z krátkodobého hlediska); volná soutěž je podvázána předpisy a právnickou džunglí a dalšími negativními jevy, které dobře zná každý podnikatel a majitel firmy; soukromé vlastnictví je nahrazováno vlastnictvím anonymním a korporátním; spotřeba je stále více používána společně s masmédii k indoktrinaci početných segmentů populace, a to naprosto neproduktivním způsobem; zdravotní péče se stává významnou politikou a součástí technologie moci (kde základní mantrou se stává heslo udržení člověka při životě za každou cenu) a konečně práce již dávno neznamená, že člověk může realizovat a pracovat nad stanovené minimum, jak chce a uzná za vhodné. Mnoho z těchto charakteristik je konečně námětem i dalších příspěvků v této knize.

Obr. 3: Graf znázorňující vztah narůstající složitosti a její výhodnosti. Na počátku můžeme vidět vzájemné pozitivní umocňování pozitivního efektu rostoucí složitosti a jejího blahodárného působení (B1C1). V jistém stupni vývoje se tento trend zastaví (B2C2) a následně se původně pozitivní vazba promění v negativní – další nárůst složitosti začne systém vyčerpávat (B1C3). (Zdroj: L. Vařeková, Český egyptologický ústav FF UK, podle Tainter 1988, 119.)

Kromě těchto základních pilířů civilizace lze dodat i obecnější fenomén, totiž nárůst komplexity neboli složitosti (Tainter, 2006). Rostoucí organizovanost a sofistikovanost společnosti přirozeně přispívá k její efektivitě a posiluje její schopnost řešit problémy. Tak jak jde čas, jsou však problémy tak komplikované, že vyžadují náročná a drahá řešení. Stoupají náklady nejen na další rozvoj systému, ale velice nákladnou se stává jen jeho údržba. Systém se stává stále méně a méně efektivní a začíná pohlcovat stále víc a více zdrojů. Kvalitativní

skok přichází obvykle ve spojení s objevem nového zdroje energie, jakými byly v minulosti například uhlí, ropa nebo jaderná energie. V dnešní době jsme konfrontováni s faktem, že chceme a potřebujeme další rozvoj, ale stávající zdroje energií nedostačují nebo se stávají stále dražšími (srovnej pokles EROI[2] u hlavních zdrojů energie – vody, slunce, uhlí, ropy, větru, jádra a dalších v Hall, Lambert, Balogh, 2014).

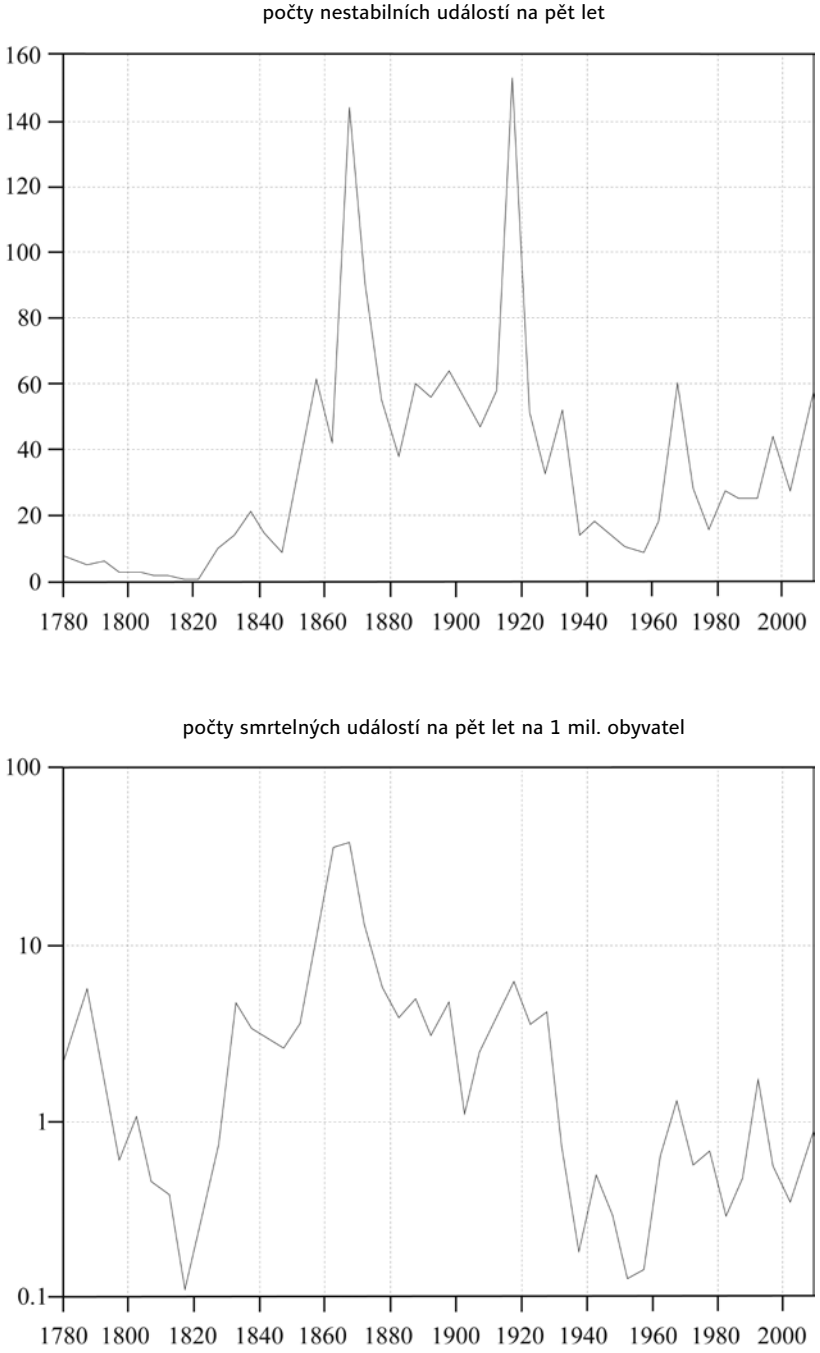
Z toho všeho plynou regulací a často uměle vytvořenou poptávkou pokřivené vztahy, pokles kvality veřejných a státních institucí – to je mimochodem další pilíř, který je třeba k Fergusonově výčtu dodat (srovnej Acemoglu, Robinson, 2012) – v důsledku extrémního vlivu zájmových skupin (naposledy Fukuyama, 2015).

„Vznik" moderního světa

Na tomto místě je vhodné navrhnout pracovní řešení zdánlivě jednoduché otázky: odkdy vlastně datujeme počátek tzv. západní civilizace, tedy pojmu se kterým všichni tak rádi pracujeme? Podle mého názoru je v daném kontextu nejvhodnější její počátek ztotožnit se zásadním zdokonalením knihtisku Johannem Gutenbergem kolem let 1447–1448, který odstartoval nejpozději od počátku 16. století obrovský rozmach bádání, vynálezů a inovací, které jsou tak charakteristické pro náš svět. Tomu totiž odpovídá i obrovským tempem narůstající výskyt zásadních objevů v astronomii, biologii, chemii, geologii, fyzice, matematice, medicíně a technologiích po roce 1500. Tento rok figuruje skutečně jako jakýsi magický práh, od kterého se rozběhla věda ve všech svých odvětvích mílovými kroky kupředu (Murray, 2003, 16–204). Do značné míry za to „mohl" právě knihtisk a rychlé tempo výroby knih a jejich šíření právě po roce 1500. Dostupnost informací vedla – tehdy stejně jako dnes – k tomu, že naše část světa byla vystavena obrovskému impulzu vedoucímu k rozvoji lidského ducha a civilizace jako takové. Přirozeně nešlo tehdy pouze o Gutenberga, ale například i o vlnu zámořských objevů, které následovaly o pár desítek let později a které mimo jiné ukázaly zcela jasně, že Evropa není nutně středem světa a že existují i kultury, etnika, náboženství a celé kontinenty, které jsme si do té doby neuměli představit. To přirozeně vedlo k relativizaci našich zažitých hodnot a zcela novým intelektuálním výzvám.

Přesně v duchu teorie vyplývající z „Hérakleitova testu" se dnes, zdá se, Gutenbergův efekt vyčerpal a demokracie zhusta přechází v mediokracii v důsledku svévolného nakládání s daty, informacemi a poznatky a jejich svévolnou manipulací, kdy významy multiplikovaných kontextů a z nich plynoucích závěrů nezvládá běžný uživatel-občan již třídit a vyhodnocovat podle významu a skutečnosti (viz příspěvek V. Moravce v této knize).

2/ „Energy Return On Investement", tj. poměr energie získané určitou činností k energii potřebné na její získání.

Obr. 4: Graf ukazující počty konfliktů v dějinách USA v přepočtu na dobu pěti let (horní obrázek) a počty usmrcených obyvatel v přepočtu na milion obyvatel v důsledku konfliktů. (Zdroj: L. Vařeková, Český egyptologický ústav FF UK, podle Turchin 2012, 8, fig. 3.)